

Barátsággal
Bj. 1915. okt. 19.
sz. dr. r. v.

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

71

A HALOTTI BESZÉD MINT NYELVJÁRÁSI EMLÉK

ADATOK
NYELVEMLÉKEINK ÉS NYELVJÁRÁSAINK
ISMERETÉHEZ

IRTA

ERDÉLYI LAJOS

TÉRKÉPMELLÉKLETTEL

BUDAPEST
A MAGYAR NYELVŐR KIADÁSA
1915

NYELVÉSZETI FÜZETEK

SZERKESZTI SIMONYI ZSIGMOND

71

A HALOTTI BESZÉD MINT NYELVJÁRÁSI EMLÉK

ADATOK
NYELVEMLÉKEINK ÉS NYELVJÁRÁSAINK
ISMERETÉHEZ

o. zöld

IRTA

ERDÉLYI LAJOS

TÉRKÉPMELLÉKLETTEL

BUDAPEST
A MAGYAR NYELVŐR KIADÁSA

1915

Ára másfél korona.

Jd 523/8

A Nyelvtudományi Intézet

Könyvtára

Leltári sz.: 1506/49

Hungaria könyvnyomda Budapest.

ELŐSZÓ.

E tanulmány már két év óta kész, de közbejött külső gátló körülmények akadályozták megjelenését. Így történt, hogy előbb csak kivonataim jelenhettek meg belőle s apróbb cikkeim e tárgy körül. (Die ungarische sogenannte Leichenrede als mundartliches Sprachdenkmal, Journal de la Societé Finno-ougrienne XXX. Helsinki 1913, Castrén-émlékkönyv; A Halotti Beszéd nyelvjárása, Nyelvőr 43. évf.; A Halotti Beszéd „iráshibái“ és olvasásuk, MNyv. X. és apróbb cikkek a M. Nyelv, Irodalomtörténet és Nyelvőr-ben, 1911—14.) Közben egyetemi előadásaimban is tárgyaltam e kérdést a magyar nyelvjárás tan kapcsán (vö. a bpesti kir. magy. tud. egyetem Tanrendjét 1911/12. és 1913/14). Mindezekben a nyelvjárást a történeti alapon mint az igazi nyelvtörténet alapját s egyszersmind mint az irodalomtörténet és a történelem, telepedéstörténet, segítőtudományát mutattam be, mert meggyőződtem, hogy nyelvjárásainknak még behatóbb és történeti alapú ismerete nélkül nincs igazi nyelvtörténetünk és nyelvemlékeinket csak nyelvjárási alapokon ismerhetjük igazán. Nyelvtörténetünket helyi, nyelvjárási alapokra kell fektetnünk, minthogy akkor még nem volt irodalmi nyelv s úgy biztosabb eredményre jutunk több kérdésben.

Ezért foglalkozom a HB. nyelvjárásával behatóbban és terjedelmesen úgy, hogy általában nyelvemlékeink és nyelvjárásaink ismeretéhez is adatokat szolgáltatassak. Ezzel egyszersmind megkezdem legrégebb összefüggő nyelvemlékeink realizálását, helyhez-kötését, a régi magyar irodalom és irodalmi nyelv területének kérdését is. Módszerem a szigorú kritika, mely mindent figyelembe vesz (vö. 14—16. l.) és úgy hiszem, elfogadhatóbb eredményre vezet, mint amennyire szűkszavú kivonataim alapján egyik bírálóm értékelte. (Phil. Közl. 38:327.) Én éppen e módszerben látom vállalkozásom egyik fontosságát. Adataimat sok kutatás és személyes utánjárás, utazások útján gyűjtöttem, amit ő is elismert; az újabb eredményeket is tekintetbe vettem. A szemléltetéshez térképet mellékelek. A rövidítések a szokásosak.

Budapest, 1914. július végén.

A szerző.

The following are the names of the persons who have been
 appointed to the various positions in the office of the
 Secretary of the Board of Education for the year 1911-12.
 The names are given in the order in which they were
 appointed. The names of the persons who have been
 reappointed to their former positions are given in
 italics. The names of the persons who have been
 appointed to new positions are given in plain
 type. The names of the persons who have been
 appointed to positions in the office of the
 Secretary of the Board of Education are given in
 plain type. The names of the persons who have
 been appointed to positions in the office of the
 Secretary of the Board of Education are given in
 plain type.

I.

Bevezetés. A kérdés irodalma.

A magyar nyelvtörténetnek egyik érdekes, nehezebb fejezete a nyelvelmékek nyelvjárásának megállapítása. Ezzel eddig keveset foglalkoztunk, pedig fontos nemcsak nyelvtörténeti, hanem műveltség- és irodalomtörténeti szempontból s egyéb okokból is. T. i. helyhez kötvén a nyelvelmékeket, biztosabb következtetéseket tehetünk olvasásukon és több függő kérdéstük megoldásán kívül műveltség- és irodalomtörténeti vonatkozásokra, valamint a történeti magyar nyelvjárás-tan, telepedéstörténet, a magyar irodalmi nyelv fejlődése stb. szempontjából is.

Ebben a tanulmányomban a nyelvjárást mint az irodalomtörténet segítőtudományát mutatom be s több nyelvelmékünk írása helyének kérdését érintem. Talán nem végzek fölösleges munkát, mikor így kívánom megállapítani először is legrégebb emlékeink nyelvjárását s ezzel a magyar nyelvtörténet és régi irodalmunk kezdő helyrajzát, topografiáját.

A HB. nyelvjárása fontosságát nem szükséges külön hangsúlyoznom. Ez emlék ma is egyik kiindulópontja történeti és összehasonlító nyelvészetünknek s a finnugor nyelvek terén a legrégebb összefüggő irott emlék; a régi magyar prózának meg ma már kétségbevonhatatlanul elismert egyik legjelesebb terméke.

Ismeretes irodalma, mely 140 év óta tart napjainkig. Attól kezdve, hogy Pray Gy. a tudós történetíró a 18. század második felében a később az ő tiszteletére nevezett kódexben fölföldözte s szt. Erzsébetről és szt. Margitról szóló munkájában néhány sort idézett belőle, Sajnovics J. meg Demonstratio-jában közzétette (1770) — Révaitól napjainkig sokan foglalkoztak e nevezetes emlékekkel, de még ma sincs minden irányban tisztázva kérdése. Nevezetesen nem volt megállapítva nyelvjárása sem,

vagyis az, hogy mely vidékről való lehetett írója (v. másolója?) s így hová való irodalmi emlék lehet. Pedig ez érdemes a fennebb említett szempontok mindenikéből, mert ezzel az emlékek írása helyét is megállapítván, még biztosabb alapot vehetünk olvasására és nyelvére vonatkozólag s több nyelvi és irodalmi függő kérdésre nézve is.

Nem tehetem itt, hogy irodalmát és hasonmásait részletezzem; csak utalok Döbrenteinek a Régi Magyar Nyelvmélekek I. kötetében levő terjedelmes bevezetésére s Széchynek a Pray-kódex ügyében annak nyomán írt cikkére (1895. Irod. Közlemények 5:1—23). Aztán Zolnainak „Nyelvmélekeink a könyvnyomtatás koráig“ c. művére (Bpest, 1894. 71—72 l.), R. Prikkel Mariánnak „A Pray-kódex“ c. tanulmányában (A Pannonhalmi Szt. Benedekrend tört. I. 1902. 439—471. és ugyanaz különnyomatban, mint akad. felolvasás, Stephaneum kiad. 1903. 53—56.) található addigi összeállítására; s legújabbán Pintér Jenő érdemes munkájának, A magyar irod. tört. I. 1909. 93—99. jegyzeteire. Az e helyeken említettekén kívül még többen foglalkoztak nyelvemlékünkkel azóta is a Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények és a Magyar Nyelv egyes cikkeiben. Én itt csak a nyelvjárás szempontjából tekintetbe vehető irodalmat veszem figyelembe s főként nyelvjárás szempontból tekintem nyelvemlékünket. Mint tudjuk, ezzel együtt tekintetbe jön olvasása és eredeti vagy másolt volta; továbbá tekintetbe jöhet kora, s retorikai-stilisztikai taglalása stb. Az utóbbi kérdések azonban inkább az irodalomtörténet körébe valók.

Mint ismeretes, a HB.-et egy időben úgy olvasták betűszerint, amint írva van és tót pap szerzeményének tekintették; sőt vannak ma is laikusok, kik annak tekintik, nem tudván a tudomány fejlődéséről. A 18. században Pray Gy. rendtársa, a tudós Cornides D. is a *milost* és *bratym* szavakon fennakadt és csak úgy gondolkozott, mint Dugonics A., aki tót szerzeménynek tartotta s érdekesen leszólta emlékünket, hogy: „egy tót greslinél többet nem ér.“¹ A Debreczeni Grammatika (1795) is a nem illeszkedő ragok és a kölcsönszók alapján azt következteti, hogy szerzője nem lehetett magyar (147. l.) s úgy is olvassa: „zum-

¹ Etelka² I. 272—73. l. Vö. Halász Ignác: Sajnovics hatása a magyar költészetre, Bp. Szemle 1880. 22:122—3. l. — Ellenben pl. Katona István helyes fölfogására vö. dr. Sebestyén Gyula: Ki volt Anonymus? c. művét, Bp. 1898. I. 37—38.

tuchel“ stb. Pedig már Sándor István a Sokféle több darabjában (1795. III. 81—82. jegyz.,¹ V. 1798. 151, VI. 1799. 70. és VIII. 1801. 5. 1.) tüzetesen védte magyarságát azokkal szemben, kik tótnak ócsárolták az emléket. Révai pedig az Antiquitates I. kötetében (1803.) s később „A' hazai deákságról“ c. magyar értekezésében is, mely halála után jelent meg (Tud. Gyűjt. 1833. II. 71. és köv. 1.) tudományosan kimutatta a HB. és könyörgés igazi magyar voltát, „a szavaknak helyes egybekötésök“, p. o. a tárgyias ragozású ige használata alapján.² Ezzel szemben Verseglynek és másoknak kételkedése semmit sem ér s ma fölösleges is erről szólnunk. (Vö. már Ferenczy Zs. J. Magyar irodalom és tudományosság története c. művét is, Pest 1854. 32—34.) Hisz akkor más legrégibb nyelvemlékeinket is mind tót pap írta volna, mert azokban is találkozunk hasonló nyelvtani alakokkal és szókinccsel.

Ami nyelvemlékünknak olvasását, mint nyelvjárása megállapításában a kiindulás alapját illeti, erről csak annyit, hogy ma természetesen írásához híven, de nyelvészetiileg, azaz kora föltételezhető és megállapítható kiejtése szerint olvashatjuk. (Vö. Zolnai: Nyelvemlékeink, 10.) Így olvasta már Révai is Antiquitatesében: *Látjátok, feleim! szömtökkal, mik vagyunk.* Stb. (I. 35.) Alapjában ezt az olvasást fogadta el Döbrentei (RMNy. I. 6—9), majd Toldy F. is irod. kézikönyveiben és mások némi módosítással, pl. Imre S. (A m. irod. és ny. rövid tört. Debreczen, 1865. 39—40). Sőt Budenz is. (Vö. Oskar Blomstedt finn művét, Helsingfors, 1869.) A 70-es évek végén Simonyi A régi nyelvemlékek olvasásáról és A Halotti Beszéd tájnyelvi sajátosságai c. értekezéseiben (Nyr. 8, 9. k. és különny. 1880.) amaz eredménye alapján, hogy az Árpádkorban majdnem általános volt a rövid magánhangzóknak a mainál egy fokkal zártabb kiejtése, így olvasta: *Látjátuk félleim szümtükkêl, mik vogymuk...* Tehát zártabban. Így olvasta azután Zolnai is id. művében (63. s. köv. II.). Ellenben már Hunfalvy Nyelvtudomány és Nyelvtanítás c. művében a mai nyelvszokáshoz közelebb (id. m. 69—76.)

¹ Vö. Melich: Révai M. nyelvtudománya. Akad. Értek. 1908. 20.

² Ld. Rubinyi kiadását, Bán Aladár-féle Irod. segédkönyvek 13:19. és Heinrich-féle RMKvt. 29:86. (1912.) Már 1783-iki értekezése sem tanuskodik arról, hogy egykor az lett volna a nézete, hogy a HB-et nem magyar ajkú pap írta volna. Vö. MNyv. 4:2, 3, és id. Akad. Értek. 24. Ld. Antiquitates I. 101. I. is.

és újabban Szinnyei kutatásai óta (Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Nyr. 1895. és Középkori nyelvemlékeink olvasása NyK. 1897. stb.) úgy olvassák — maga Simonyi is — mint Szinnyei olvasta: *Látjátok, felém, szömtökkal, mik vagymok!*... (Id. A m. nyelv 8. kiad. 71. l.) — szóval ismét nyiltabban, a mai kiejtéshez hasonlóbban.

Annyi bizonyos, hogy akár a ,zártabbhangzós elmélet',¹ akár a ,nyiltabb' szerint nyelvemlékünk nyelvjárása megállapítható.²

Ami már most e nyelvjárást illeti, Révai a népnyelvet is fölhasználja itt-ott az emlék magyarázásában már 1783-ban,³ s Antiquitatesében a *zum* = *szöm* megállapításánál az *ë:ö* hangváltozásról szólva erre mint a dunántúliaknál való megfigyelésére hivatkozik (72. l.). Egy más helyütt meg a palócokra és dunántúli népre céloz, hogy tiszteletre méltók, mivel sok régiséget megőriztek (id. m. 101—102. l.). De nem szól a nyelvemlékek nyelvjárásáról. Pápay Sámuel szerint meglehet, hogy azon Halotti orator olyan vidékről való volt, ahol az efféle hibás szólásokkal ma is élnek: *kanálvel, villável* stb.; de hogy ez hol van, nem mondja s úgy látszik, nem hisz abban sem, hogy az akkor közönséges nyelvszokás lett volna. (Vö. A Magyar literatura esmérete, 1808. 353—354.). Így véleménye nem sokat ér, mint a Gáti Istváné sem, aki a Nemzeti Múzeum Jutalomfeleletei 2. köt., 1821-ben ezt írja: ,az a' posoni bihekában találtatott töredék is, melyet Révaiba olvasunk, bár akármi tsudásan van is írva: Tisszamellyéki dialectusra mutat'. (Id. m. 4: 18.) Hogy miért, nem bizonyítja, s mint meglátjuk, nem is valószínű odavetett állítása. Kazinczy a Felső Magyarországi Minerva I. negyedében a misekönyvet, mint egykor Batthyány Ignác erdélyi püspök s utána Horvát István is, a boldvai apátságénak mondja s bár Révai olvasásával közli a beszédet, palócos ejtegetést lát benne, mely ,növcalist' köt a ,hím vocalishoz': „halálnek, jóban stb. (10. l.) De ilyen szempontból tovább nem elemzi. Horvát már 1813. óta foglalkozott emlékünkkel s 1835-ben a Boldva melléki jászói monostort látja a misekönyv eredeti helyének, és szerinte, mivel Jászón, „ami igen hihető“ (?), jásznép lakott,

¹ Szinnyei kifejezése, id. érték. Nyr. 24. k.

² Mert pl. a zártabban olvasott *ü*-nek is ma *ö* felel meg a nyelvjárásokban az effélékben: *zumtuchel*. És így tovább.

³ Vö. Melich id. értekezését 23. és MNyv. 4: 55.

a két Halottas Beszéd is a jász nyelv maradványa'. (Tud. Gyűjt. 1835. I. k. 107—115.) Ma már tudjuk, hogy a misekönyv nem volt a boldvai monostoré, a Jászó < jász nyelv-féle magyarázat pedig népetimológia, mely így semmit sem ér.

Döbrentei az, ki először foglalkozott behatóbban, bár tulajdonképen eredménytelenül, a HB. nyelvjárásával s azzal a kérdéssel, hogy hol irhatták. (Id. m. LII.—LXXI. 1.) Saját kifejezése szerint „dunántúlinak sajdítja Latiatuc nyelvét.“ „Ki tudja? nem azon magyar néprész pusztult helyére kellett-e Baranya, Tolna, Fejér vidékein külföldi gyarmatot szállítani, mely között *isa* élt, midőn *Latiatuc*, Szt. István idejében még, Pécs, Pécsvárad, Szalavár, Veszprim egyházlakában készülhetett.“ S úgy látszik, a pécsi, szalaapáti, szombathelyi káptalanok és alsó-dunántúli régi nemzetségek levéltárának szorgos megvizsgálásától remélné, hogy a hézag talán pótolható. Már ő beszél ő-ző, é-ző (ill. ë-ző) és í-ző szavakról. „Ő-ző helyre im' e szavai visznek: szömtökkal, vagmük (?), terömté, isemököt, eendöl, ördög, lön, vermöt, bönét(!), előtt, mönnyi, timnóc, tömetjük, önöttei, közikön, felől, bennetök. É-zések benne csak ezek: ember, nem embör; érette, nem érötte; helhezze, nem helhözze; ...ketnie, nem kötnie. Í-zés csupán: gimils, ildet, ílezze, mert ezekben: kegiggen, ígg, kegilmet, lelicert, liikiért inkább ë? helyett áll az í. Szegín pedig közös (ë-ző és í-ző?). Én ha még tovább keresném, Budára 's vidékére is fordítanék figyelmet. Lassan és lassan pótolhatók a' hiányok.“ (Id. m. LXXI. 1.) Később arra is gondolt, hogy „miben hasonlít e' régi beszéd palócainkéhoz' s ezért átíratna Szeder Fábiánnal és Szabó Istvánnal (id. m. 23—26); de azt mondja: „Ebben ugyan (t. i. az átírásban) egyikben sem találunk az eredetinek hangzati mivoltára... De sajtátisága sem lappan a' palócnyelvnek Latiatucnál (uo. 26).“ — Nehány évvel azután Schedel F. (Toldy) egy magyar nyelvjárastan eszköz-lését indítványozó akadémiai előadásában — melyről úgylátszik kevesen tudnak — a „közép vagy szorososan úgynevezett palóc nyelvjárast' említvén ezt írja: „Legrégibb emléke a' két halotti megszólítás a' XII. századból.“ (M. Akad. Értesítő, 1843. 10.) Tehát ő már a palóc nyelvjárás emlékének tartotta a HB.-et és könyörgést, mint úgylátszik egyidőben, talán utána, mások is. Így Arany János is Magyar irodalomtörténetében ezt írja: „egészen a most is élő palócz nyelvjárast látszik követni.“ (Ld. Olcsó kv. kiad. 94.)

Döbrentei után 42 évvel később Simonyi Zsigmond a göcseji nyelvjárásra gondol, bár nem mondja határozottan ilyen nyelvjárásúnak a HB.-et, mint ahogy később idézik állítását némelyek. Ezt írja:

„Csak egy olyan hangtani sajátága van a HB.-nek, melyet... kizárólag egy mai nyelvjárásban látunk még. Ez a *-vel* rag *v*-jének magánhangzók közt való elhagyása: *kegilmehel*, *halalaal*. Így ejti ugyanis a göcseji nyelvjárás is (csak hogy a hiátus miatt közbeszúrt *j*-vel: *kegyelméjjé*, *halálájé*... stb.). Van még egy ilyen közös vonás, de az későbbi más vidéki írónál is előkerül, nem csak a mai göcseji nyelvjárásban; t. i. az *eneyc* igealak: v. ö. *enneiec* Telegdínél...“ stb.

Igy nem vagy csak némi valószínűséggel létesíthetünk kapcsolatot a HB. nyelve s egy mai nyelvjárás (a göcseji) közt; de viszont nem egy dialektikus vonást talál benne, amelyeket fejteget is. (A HB. tájnyelvi sajátágai. Nyr. 9:145—9.)

Négyesy László azt mondja, hogy a HB. kétségbevonhatatlanul ö-ző dialektusban van írva. Döbrentei, majd Simonyi nem találtak benne olyan tájnyelvi sajátágot, mely a ma élő dialektusok egyikéhez vagy másikához tartozónak mutatná. Azt hiszi, hogy ha az ö-zés fogalmát szem előtt tartjuk, határozottan egyik ö-ző dialektushoz (nem bánja a göcsejihez) kell fogunk. (Nyr. 15:202, 1886.)

Úgy látszik, Simonyi cikkétől kezdve a göcseji eredet vált divatossá egyes irodalomtörténetíróinknál is. Széchy Károly fennebb idézett cikkében (Irod. Köz. 1895.) azt írja, hogy annyi bizonyos, hogy a HB. nem a palóc nyelvjárás terméke, mert a Szeder Fábián és Szabó István átírása lényegesen különbözik tőle. A Döbrentei tanulmánya szerinte erre nézve végleg eldöntötte a kérdést. A HB. és könyörgés nyelvének is van egy sajátága, az az egyedül jellemző hangtani sajátága, mely szerint Deákiból Dunántúlra mutat (*halalaal*, *kegilmehel*) és egy másik vonása: *világbele*, *nyugulmabeli*, melyhez hasonlóan ma is mondják Göcsejben: *szobábele*, *pincébele*... s nagyon meglehet, hogy a szerzetes író Zalából került Pannonhalmára avagy Deákiba; vagy a HB. és könyörgés Zalában készült s misekönyvünk példánya a zalai eredetinek mása. Ilyen módon sok valószínűséggel (?) kapcsolatot létesíthetünk legrégibb nyelvemlékünk s egyik mai nyelvjárásunk (a göcseji) között [id. h. 12, 20]. Horváth Cyrill is A régi magyar irodalom történetében hasonló értelem-ben írja, hogy a deáki bencés, ki a beszédet írta, kerülhetett a Dunántúlról, amerre szerzetének főfészkei feküdtek, Göcsejből,

a Zala, Kerka, Válicka vidékéről (I. 49). Ez a föltevés már Széchy nézetén alapul s hogy az mennyit ér, meglátjuk mindjárt R. Prikkel Marián hasonló föltevéseivel kapcsolatban, meglennebb is.

R. Prikkel *Tilutoa, munda* c. cikkében (NyK. 26:316) szintén a göcseji eredetet vitatja. „Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy a HB. a göcseji nyelvjárásnak félreismerhetlen nyomait viseli magán.“ Ezt bizonyítja szerinte a *hazoa* alak is, mert Göcsejben nem *háza*, hanem *házo* (vö. *sárgo, lábo* stb.) járja, és a göcseji nyjárásban az *á* hangú szótagot megelőző *a* vocalis is *o*-ra szokott változni, pl. *soláta, vosárnap* stb. A *tilutoa, munda* igealakok pedig nem tárgyias elbeszélő mult egyes 3. személye, hanem határozó igenevek, mint a göcseji nyelvjárásban — „mely az egész HB.-ből tagadhatlanul kiérzik“ (?) — *mondova, mosdova* stb., a Göcsejt jellemző *o* kötőhangzóval. (Id. h. 317—318.) Még tovább ment a Pray-kódexről szóló fennebb említett b. tanulmányában (Pannonhalmi Szt. Benedekrend tört. I. és különny., akadémiai fölolvasás). Itt azt mondja, hogy részletesen foglalkozott e dologgal és arra az eredményre jutott, hogy a HB. „határozottan göcseji dialektusban van írva.“ Számos oly jelenségre akadt, melyek a göcseji s vele szomszédos és rokon őrségi nyelvjárás tulajdonságai. Nehány főbb összevetése a Nyr. 13., 14. köteteiből.¹

göcseji nyj. a < o²: *házo, lábo* ~ vö. *hazoa*. (Ezt a megjegyzését már Szinnyei cáfolta előbbi cikke kapcsán, NyK. 26:317. jegyz.) | Az *a á* előtt *o*-ra változik: *korácson* stb. ~ vö. *foianec* (Itt az *o* az eredetibb nyelvtörténeti alapon.) | *o* < *u*: *durong, burétó* stb. ~ vö. *muganec, nugulm, angelcut* stb. (Ez sem nyelvtörténeti bizonyítás.) | *ě* < *ö* öklő, köző stb. ~ vö. *szentucut* (A kettő nem egyféle alak) | *ě* < *ö*: *bögy, mögy* stb. vö. *zumtuchel* stb. (Ennél épen olyan joggal lehetne hivatkozni akármelyik *ö-ző* nyelvjárásunkra, pl. az alföldre inkább, mint a göcsejire, mely általában *ě-ző*.) | *i* < *é*: *vëlla* stb. ~ vö. *mend*; *i* < *é*: *sén-rén, kéncs* stb. ~ vö. *heon* (= *héon*) (Ezek is több nyelvjárásunkban előfordulnak) | a *v* nyom nélkül kiesik: *koács* stb. ~ vö. *halalaal, munda* stb. (Ez is előfordul másutt is Dunántúl s a hétfalusi csángóknál is, vö. Nyr. 37:12) | a hiástus *h* pótolja: *bihal* stb. ~ vö. *kegilmehel* (Akárhány más nyelvjárásban is, vö. Balassa: M. nyelvjárások jellemzése 120.) | egy fokkal zártabb hang közbeszúrása a -va, -ve rag³ előtt: *hajtova* stb. ~ vö. *munda*. (Ezt azóta is másként értelmezzük, elb. multnak; Mészöly is megcáfolta, hogy állítmányként használt igenév volna, Nyr. 38:299—300.) | a *-be, -nek* rag nem illeszkedése,

¹ Ezekre már itt megteszem megjegyzéseimet zárójelben s rövidség okából nem minden példát ismétlek az értekezésből.

² Helyesebben a > o | Így a többieknél is.

³ Helyesebben: képző.

az ikes ragozás, *hamís* ~ *hamos* stb. Ezekre épűgy ki lehet mutatni egytűl egyig, hogy nem bizonyítanak a göcseji eredet mellett, még ha úgy értűk is, hogy: „a göcseji nyelvjárás akkor sokkal nagyobb területre terjedt, mint napjainkban“ (vö. különnny. 34.). Mint látűk, ahány állítás, annyi megdöndhető bizonyítás, mely a göcseji eredetet nem dönti el azért sem, mert nem nyelvtörténeti bizonyítás. A *halalaaal* alakra meg látni fogűk, hogy éppen ellene szól a göcseji eredetnek.

Szinnyei József több ízben írván emlékünkrűl,¹ végre a Halotti Beszéd másolat-voltáról c. cikkében egy hangtani saját-sága alapján nyelvemlékünket másolatnak tartja, úgy értvén, hogy a Pray-kódexbe nem maga a HB. fordítűja írta bele a reánk maradt szűveget, hanem más valaki — s ez a hangtani saját-ság szerinte az, hogy a HB.-ben két külön nyelvjárásból, t. i. *öz*ből és *öz*ből való alakok fordulnának elő vegyest (zumtuchel, teremteve stb. és eleve, gimilc stb.) Ezt a kétfűleiséget lehetetlen — mondja — máskép megmagyarázni, mint úgy, hogy az eredeti szűveget idegen ember másolta, aki más vidékrűl való volt, mint a fordítű. Alaptalan — folytatja tovább — hogy a HB. *öz* nyelvjárás szerint van írva. Hiszen több benne az *öz*, mint *öz* alak. Másolatvoltát bizonyítűják bizonyos íráshibák is, melyek alapján a reánk maradt szűveg is már másolat után készűlt (M. Nyv. 1 : 20—23). Mészűly Gedeon ezzel szemben azt vitatta, mint már elűtte Sebestyén Gyula dr. is pár cikkben,² hogy a HB. nem másolat. S ha benne vegyest fordulnak elő *öz* és *öz* alakok, ez még nem bizonyítűja, hogy nyelvjárása keverék-nyelvjárás s hogy az emlék másolat. Ezt csak akkor lehetne állítani, ha az *öz* és *öz* alakok váltakozása következetlen volna : ha ugyanazon szó vagy szűelem hol *öz*nek, hol *öz*nek volna írva. Pedig pl. *észik* mind az ötszűr *e*-vel van írva, *gyűmölcs* mind a hatszűr *i*-vel stb. Tehát a HB. nyelvjárása nem keverék s nem is *öz*, hanem az *öz* ~ *öz* hangváltozás alapján *öz*. (A Halotti Beszéd nem-másolat-voltáról, Nyr. 37 : 289—95.) Ugyanű egy másik cikkében : Még megfejtetlen alakok a Halotti Beszéd-ben (Nyr. 38 : 298, 343) érdekesen magyarázza a HB néhány szavát.

¹ NyK. 15 : 267, Nyr. 17 : 196, Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? Nyr. 25 : 9 és Középkori nyelvemlékeink olvasása. NyK. 27 k., A m. nyelv c. kézikönyve s aprűbb cikkek : Akad. Értes., 14 : 651. és Nyr. 32 : 483 stb.

² A Halotti Beszéd szerűje és kora (NyK. 28 : 93) s A Pray-kódex kora (M. Kvszemle, új f. 6 : 46) c. nem eléggé méltányolt cikkeiben.

Az előbbi feltevéshez Kovács M. és Balassa J. is hozzájárult (Nyr. 37: 417, 472); ellenben Trócsányi Z. „A HB. másolatváltáról s az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozásról” szóló cikkében ugyanarra az eredményre jut, amelyre Szinnyei, hogy a HB-ben nyelvbeli következetlenség van, *özö*, *özö* alakok keverednek s íráshibáinál fogva másolat (NyK. 39: 225).¹

Már most mielőtt e kérdésekre felelnénk, hadd lássuk, amit Szinnyei nem fejtegetett, hogy melyik nyelvjárásból való a HB? Az aztán egyebeket is megmagyaráz.

II.

Kiindulás és módszer. A Halotti Beszéd nyelvjárási sajátosságai. A göcseji nyelvjárási. Mátyásfüldi palóc nyelvjárási.

Engemet e kérdés már régóta foglalkoztat abból az okból is, hogy ha más nyelvemlékeknél a lelőhelyet tudjuk és ebből a nyelvjárásra is következtettünk, mint pl. az Ehrenfeld-kódexnél, miért ne következtethetnénk a HB.-nél is? Miért ne indulhatnánk ilyen pozitívabb alaptól ki nyelvjárása megállapításánál? Az Ehrenfeld-kódexről tudjuk, hogy Nyitrán fődözték föl s nyelvjárására is kimutatták, hogy arról a vidékről való, palóc eredetű.²

¹ Legújabbban jelent meg Barla-Szabó Titustól „Legrégibb nyelvemlékünk a Halotti Beszéd kora, keletkezési helye és szerzője, teljesen új adatok alapján” (Lőcse, 1913.) c. szerénytelen s címében sem helyes füzetke, melynek írója a magyar nyelvészeti és nyelvtörténeti dolgokkal egyáltalában nincs tisztában s a HB.-et romános írású és kiejtésű nyelvemléknek tartja. „Szerzője a XII. század folyamán Franciaországból hazánkba telepített szerzetesrendek valamelyikének társaságában élt, — írja, sőt „milánói származású olasz lehetett.” „Nyelvjárása, román anyanyelvű lévén, *öz-zö* lehetett. A szláv kölcsönszavak szomszédaitól kerülhettek nyelvébe... a dunántúli *öz-zö* nyelvjárással egyidőben”, mely úgy látszik, szerinte somogyi jellegű volna. (Vö. Nyr. 43: 281. és Középkorai Közlöny 1914: 710.) Képtelenségeire és a somogyi nyelvjárásra vö. saját bírálataimat Nyr. 43: 187, 281, 64.

Ezzel szemben örömmel jelezhetem Szinnyeinek A magyar nyelv c. isk. kézikönyve sajtó alatt levő 9. kiadásáról, hogy a HB.-ről szóló pontban azt a részt, hogy a ránk maradt szöveg „másolatnak a másolata” volna — tehát fenti elmélete eredményét most kihagyja, nem szól róla s olvasásában az újabb eredményeknek megfelelően a zártabb alaphoz közeledik. Egy pár helyt azonban még mindig javításra szorúl, mint nyelvtörténeti és nyelvjárási alapon látni fogjuk.

² Vö. Volf Gy. bevezetését, Nyelvemléktár VII., Balassa: Codexek és a nyelvjárások, Hunfalvy-Album 9. és Fischer Izidor: Az Ehrenfeld-kódex nyelvjárása, Bpest. 1902.

Bár a fölfödözés helye nem okvetlenül bizonyít valamely nyelvemlék nyelvjárása mellett — hisz máshonnan is kerülhet az emlék valahová — mindamellet miért ne tehetnők fel így a HB.-ről is, melyet a pozsony megyei Deáki egyház számára készített kódexben födöztek fel, hogy nyelvjárása szerint talán arról vagy a közeli vidékről való, ha ezt a nyelve is megengedi? Ebben az okoskodásban segítségemre volt az is, hogy a Pray-kódexet s ebben a HB.-t, mint tudjuk, benedekrendű pap írta, annak a szerzetnek tagja, melynek különben is voltak e vidékkel kapcsolatai. Miért ne lehetett volna az a bencés is, a HB. írója, pozsony megyei s épen Deáki-vidéki, hol egyik monostor volt s egyszersmind iskola is? Miért ne kerülhetett volna onnan valamelyik kolostori iskolából Pannonhalmára szerzetesnek, mint ahogy ma is vannak pannonhalmi benedekrendű szerzetesek Pozsony megyéből szép számmal.¹

Igy gondoltam arra, hogy azon a vidéken kellene nyelvi-leg kutatnunk ma is, hátha megtalálnók ott a HB. írójának nyelv-járását, természetesen figyelembe véve a nyelvnek azóta történt fejlődését.

De itt az a kérdés merülhet föl, hogy lehet-e egyáltalában bármely nyelvemlékünket valamelyik mai nyelvjárásunkkal kapcsolatba hozni? Meg lehet-e ma, annyi idő és annyi történelmi viszontagság s ebből származott nyelvjárás-eltolódások és települések után valamely nyelvemlék nyelvjárásának és ezzel esetleg iratásának helyét állapítani? Lehetséges-e ez, ha figyelembe vesszük a nyelv történeti fejlődését s nyelvjárásterületeinknek azóta történt változását?

Nézetem szerint igenis lehetséges; csak legyen történeti valószínűség, azaz legyenek történeti v. egyháztörténeti és földrajzi adatok a nyelvemlékre vonatkozólag s a nyelvek támogassák a föltevést, természetesen a nyelvtörténeti fejlődés figyelembevételével, vagyis nem feledvén, hogy a nyelvjárás azóta természetesen egyben-másban változott, fejlődött, míg az emlék nyelve úgy maradt. Szóval legyenek külső és belső bizonyítékok, melyek föltevésünk helyességét támogatják, sőt arra kényszerítenek. A belső v. nyelvi bizonyítékoknál fontosak a nyelvjárások adatai, mivel

¹ Igy pl. Vörös Samu dr. deáki plébános, régebben főiskolai tanár Pannonhalmán, Tósnýárasdról; Erdélyi László dr. kolozsvári egyet. tanár, azelőtt szintén pannonhalmi főiskolai tanár pedig Zsigárdról, stb.

a nyelvjárások sok régiséget őriztek meg; s különösen fontosak a keltezett és meghatározott helyű, hiteles és megbízható, pontos kiadású oklevelek hasonló adatai — hasonló írással is, valamint arról a vidékről való vagy más, helyileg megállapított nyelvemlékek (krónikák, kódexek stb.), köztük különösen olyan levelek adatai, amelyek kelte és helye ismeretes vagy megállapítható. Csaknem hihetetlen, hogy eddig ilyen kérdéseknél az oklevelekre nem vetettek elég súlyt, keletkezésük helyét épen nem vették figyelembe. Pedig ez fontos s ezek, kivált a káptalani és kolostori oklevelek, nyelvjárásai termékek is abból a korból.¹ Aztán természetesen figyelembe kell vennünk a történeti és telepedéstörténeti szempontokat is, hogy az a lakosság mely időből való azon a területen, ott lehetett-e a nyelvemlék korában is s később nem pusztította-e ki valami nagyobb szerencsétlenség (mongol és török dúlás stb.).²

A nyelvi adatoknál — ismétlem — figyelembe kell venni a nyelvjárásnak a fejlődését; nem szabad a nyelvemléket csak egyszerűen a nyelvjárás mai alakjával vetnünk össze — hisz ez anakrónizmus volna. Azt kell néznünk, hogy az a nyelvjárás milyen volt az emlék korában. S nem elég csak egy-két alakot, egy-két tájszót vetnünk össze a nyelvemlék és a nyelvjárás közt és abból következtetnünk mindjárt, mint régebben tették egyesek.³ Hanem egybe kell vetnünk a nyelvemléknek összes főbb hang-, szó- és mondattani sajátosságait (vokalizmus, konsonantizmus, flexio, syntaxis, mint pl. az újabb német dolgozatokban) a mai nyelvjárásokkal s lehetőleg egész szókincsét, az eredeti és kölcsönzött szavakat is, a szótárak és közlések alapján — s újabb adatok gyűjtésével. Mindezeket, ahol csak lehet, együtt, több sajátosságot összefogva (összetett bizonyítás) kell nézni s az emléket különösen a maga korában kell tekinteni, főként az egykorú adatokat vetve össze vele. Így a sok bizonyíték együtt még jobban meghatározza a nyelvjárást, melynél a szomszédos terület sajátosságait és hatását is szemmel kell tartani. Mindezt természe-

¹ A keltezett és helyi oklevelek adatait nem hiában hangsúlyozta Hubert E. is A nyelvemléktan alapvonalai (1898) c. értekezésében. 60. l.

² Megjegyzendő, hogy az új települők is rendszerint átveszik a helyi v. szomszédos régi sajátosságokat. Vö. pl. a palóc nyelvjárásokat, csabai tótok nyelvét stb.

³ Még Szarvas G. is a Bécsi és Münchener kódexnél a *valalé* alapján. Nyr. 23: 565.

tesen erős kritikai alapon. A pozitív vizsgálódást aztán negatív bizonyítással egészíthetni ki; a közvetlen bizonyítékok hiányában meg közvetett adatok is számíthatnak (vö. pl. a dunántúli és székely egyezések alapján a székely adatok bizonyító erejét Dunántúltra is, lennebb). Mentül több sajátság egyezik a nyelvemlék és valamely nyelvjárás közt, annál valószínűbb, hogy a nyelvemlék olyan nyelvjárású. Teljes egyezést azonban épen a nyelvjárás fejlődése következtében ma már nem várhatunk. Sok megfigyelés összehasonlító nyelvjárás-tani és nyelvtörténeti alapon, mult és jelen összekapcsolása mindenkép, lehetőleg teljes nyelvi statisztika és indukció: ez ami eredményre vezethet. Az oklevelek helyi adatairól, a helyi értesülésekről, a hiteles helyek idevonatkozó kérdéséről és egyéb módszertani kérdésekről még szó lesz.

Már most a HB.-et, mint nyelvjárás emléket, főkép a következő sajátságok jellemzik. I. A magánhangzók körében: a) az *ö*-zés (*ü*-zés) *ë*-zéssel váltakozva. 1. *Ö*-zők (*u*-val és *v* vel írva) *zumtuchel* és *szumtuchel*, *terumteve*, *num* (többször) *vermut*, *szentucut*, *munhi*, *tumetiuc*, *bennetuc*, *isemucut*, *timnucebelevl* stb. (Vö. MNyv. 1:21. Olv. szömtökkal? stb. ld. lennebb a szókincsnél.) 2. *ë*-zők (*e*-vel írva) *eleve*, *meret*, *eneyc*, *evec*, *emdul*, *nemenec*, *ember*, *kegilm*, *kegiggen*, *erette*, *peter*, *ketnie*, *helhezie* stb. (Vö. MNyv. 1:21. Olv. eléve stb. ld. lennebb a szókincsnél.) b) Az *i*-zés **é* helyén, mint: *scegin*, *lilki ert*, *ilezie* (vö. *elnie* uo.); *neki*, *nugulmabeli*, *menyi* (mennyi, vö. *ménéiec* Bécsi K. és ma is: *mennyé* Székelység). Olv. *szegin*, *lilkiért*, *ileszje* stb.; lennebb a szókincsnél. Ellenben *é*-vel: *elnie*, *heon*, *mige*, *vilagbele*, *erette*, *testet* stb. Olv. *elnie*, *migé* (későbbi: *mégé*, *mai*: *még*) stb.; lennebb uo. c) Kettőshangzók: *ou* (olv. *ou*) és *ev* (*ëü*, *eü*): *uolov*, *iarov*, *bovdog*, *ovdonia*, *ovga*, *jovbeu*; *levn*, *eleut* stb. Olv. *volou*, *boudog*, *oudonia*, *ouggya*, *jouben*, *lëün*, *elëütt* (későbbi: *lön*, *elött*). Ezek ugyanazok a kettőshangzók, melyek a palócságban és a székelység egy részében ma is ismertek. d) Illeszkedés nélkül való alakok: *milostben*, *paradisumben*, *muganec*, *foianec*, *arkangelt*, *angelcut*, *jovben*, *puculnec*, *achsín* (olv. *milosztben*, *páradisumben* stb.) bár ezek akkor még közhasználatuak lehettek. e) Az *a*-k egy része akkor még illabiális, *mai* palócos *á*: *halalaaal* olv. *háláláál*, *odutta* olv. *oduttá* (vö. Nyr. 24:153 és NyK. 27:241). Erre vall a *keassatuc*, olv. *kéássátuk*, alak is. (Vö. *kaját* < **káját*, lennebb). Viszont a *hazoa*,

tilutoa stb. alakok kiemelt hangjában ő tehető föl, vö. lennebb a szókincsnél. f) Zártabb vagy nyiltabb alakok a mai köznyelvbelleknél, mint: *wt, w, iv* (olv. út, ű, ű[k]=öt, ő); *-twl, -twl* (olv. -túl, mai: -tól rag); *scentucut, hug* (olv. hugy=hogy); *mend* (olv. mēnd, mai: mind), *bulsassa* stb. (A *vize, szine* alakok szóvégi *e*-jét most Szinnyei nyílt *e*-vel olvassa: *vize, szine*, vö. NyK. 43:124. Eddig zárt *ë*-vel olvasta.) Más hangzó-jelenségeket I. lennebb a szókincsnél, például: *ildetvitvl, homus, iochtot* stb. Ezek is részben nyelvjárásiak. II. A mássalhangzók közt jellemző: a) a *d* palatalizálása: *ge* (olv. gye = de); ellenben a mai *ly* még *l*: *michael, s* valószínűleg a *helhezje* (olv. *helhözje*) és *wl* (olv. ul = oly) alakokban is.¹ b) A *v*-két magánhangzó közt elmarad vagy *h* pótolja: *halalaal* (vö. *halalával*), *kegilmehel*² (vö. *kegyelmével*); vagy hiányzik: *hazoa, tilutoa, mundoa* vö. *hadlana, feledeve*. c) Kettőzés: *erette, odutta*, bizonyára nem etimologiai, hanem csak fonétikai eredetű, nyelvjárási *tt*-vel.

A szótanban többnyire szintén egykori közmagyar alakokkal találkozunk, amelyek azonban másfelől nyelvjárásiak is és jellemzők. Így a ragozás körében a) a teljesebb, illetőleg rövidebb főalakok: *tilutoa, halalut, rezet, uruzagbele* stb., illet.: *zum(t)uchel, angel(cut)* stb. b) A névragozásban a zártabb, illet. nyiltabb tárgyesetek: *isemucut, urot* stb., ellenben: *turchucat* (vö. *mind Ezeket lennebb*). A határozóragos alakok közt a nem illeszkedetteken kívül a *vilagbele, timnucebelevl* stb. is. c) Az igeragozásban: *eneyc, zoboducha, ilezie* stb. és az időalakok. A jelentés tanban pl. *vimad* = kér és imádkozik, *vermut* = sirgödröt stb. Tájszavak a *mia* = miatt, *szen(t)* stb. alakok is (ld. lennebb).

Mondattanilag jellemzők pl. a jelző körében: *wromc isten, terumteve istentvl, ki nopun* (akkor közmagyar sajtáság a későbbi *mely* h., népnyelvben ma is); b) igenévi szerkezet későbbi tárgyi

¹ Én t. i. az írás alapján az *l*-et itt nem veszem *ly*-nek. Vö. a menyi és *munh* alakokat. Viszont a *t* palatalis ejtését valószínűnek tartom a *latiatuc* alakban is, így: *látyátuk*, vö. az adatokat lennebb a szókincsnél. A *-ni* képző még palatalizálás nélkül is lehet az *elnie, ovdonia* stb. alakokban, vö. MNyv. 8:149; de *-nyi* is lehetne írása szerint.

² Én a *h*-t itt nemcsak az *é* és *e* közötti átmeneti jelnek tartom, mint Szinnyei (vö. A m. nyelv 9. kiad. is), hanem *h* hangnak. T. i. bár összevethetni a *kegilmehel* alakot a *halalaal* alakokkal, viszont ép úgy különbözhetik tőle, mint pl. az *ö ~ ë*- és *é ~ i*-s alakok egymás közt fennebb, pl. *elnie, de ilezie*. Vö. Szinnyeit is: A Gyul. Glosszák *scemehel* alakjára NyK. 29:2., és itt lennebb a szókincsnél levő adataimat. *H* hang nélküli alak pl. *abraam* (*h* nélkül is van írva).

mellékmondat h. pl.: *hadlana chollat*; c) a határozók közt: *gimilictwl* elnie, emdul oz *gimilstwl* stb.; d) a kiegészítő körében: *ozchuz iarov* vogmuc, e. h.: *iarovc*; e) a szórendnél a tagadó kötőszó eredeti szerkezete: *es num így* ember mulchotia ez vermut stb. Ezeket is behatóbban majd a szókincsnel.

A látott alapokon a HB. nem lehet göcseji nyelvjárású emlék azért sem, mert nyelvileg sem mutat oda és kódexéről s külső körülményeiről sem tudjuk, hogy ama területtel volna összefüggése. A göcseji nyelvjárásban 1. mint a nyugati nyelvjárasterületen általában, a «szém, tészem-féle szókat zárt *ë*-vel ejtik», bár «bizonyos szókban *ö*-t mondanak: *csöpp, föl, vörös, mögött*», különösen a délibb részeken, tehát az *ö-ző* Dráva vidék közelében, más szókban is.¹ A HB. nyelvjárása meg általában *ö-ző*: *zum-szöm, num- nöm* (vö. a szókincsnel), csak részben még *ë-ző*: *evac -ëvék* stb. Ha a göcseji nyelvjárás és a HB. nyelve egészen egyeredetűek volnának, az *ë~ö* hangfejlődés alapján ma Göcsejnek is legalább általában *ö-ző*nek kellene lennie, sőt annak kellett volna lennie már a HB. korában.² 2. A göcseji nyelvjárásban, mint a Dunántúl déli részén, *i* helyett is van *é*. A HB. ellenben *i-ző* is. 3. A HB.-ben *ou (ou)*, *ev (ei)* eső diftongusok fordulnak elő, mint láttuk, mint a palócságban és a székelység egy részében; míg Göcsejben *ie, uó, üö* emelkedő kettőshangzók vannak, amelyek — mint a nyelvjárás többi sajátága is — bizonyára régi eredetűek.³

¹ Ld. Simonyi: Tréfás népmesék, Bevezetés 4—5. és 13—14. (NyF. 4. sz.) Kardos: A göcseji nyelvjárás, Nyr. 13: 216—257. és Balassa: A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése 35. Emellett saját személyes megfigyeléseimre hivatkozhatom (1906 és 1909-ből) Zalaegerszeg vidékéről, Kustánszeg és Csonkahegyhát községekből, meg Nova vidékéről.

² Az *ö-zés*, a HB.-étől több tekintetben különbözően, megvan egy göcseji mesében is: *öccö, embör, mögy-möndögil, nyöttö* a kendört, *ögy embör, mökporóbáták*, sőt: *nöm* is! Nyr. 2: 370—371. (vö. Zolnai, Nyelvenlékeink 66.) De ez a közlés, ha nem túlzó, délibb részről való lehet, s csak úgy vannak egyezései a HB. nyelvével, mint pl. a Bécsi és Münchener kódexnek, t. i. a nagyobb területi közösség alapján, és az a mese általában *é-z*: vö. *réméséges, mékkeresték* stb. uo.

³ Legalább is már a dunántúli és székely közösség korában (11. század?) meg kellett már lenniök szerintem; mert a nyugati nyelvjárasterülettel annyira egyező orbai székelység (Háromszék keleti részén) és a hátfalusi csángóság meg csiki székelység egy része ugyanazokat a kettőshangzókat ejti (*szüep, züöd, fjöd*), ld. A háromszéki nyelvjárásról NyK. 36: 342 és A csángók eredete Nyr. 37: 10. cikkeimet A rokonnyelvek közül a finnben szintén megvannak e kettőshangzók, mint már Torkos Sándor hangsúlyozta A göcseji nyelvjárásról szóló cikkében. (M. Ny. V.)

4. A göcseji nyelvjárás *földö, üttö* (földje, ütte = ütötte) stb. alakjai, melyek korábbi *földé, *ütté-ből lettek s a HB. eddig föltételezett vizé, színé alakjaival összevethetők volnának, úgy látszik más irányban fejlődtek, mint a HB. említett alakjai (vö. NyK. 43:124). 5. Hogy a hangzooilleszkedés ma sem teljes Göcsejben, épúgy mint a HB.-ben (*muganec, foianec, vilag-bele* és göcseji: *ómánek, fiánek, szobábele* stb., amire Széchy, Prikkel és mások hivatkoztak) nem sokat számít, mivel történeti alapon a HB. korában ez másutt is még többé-kevésbé így lehetett, sőt van egyes alakokban ma is. 6. A Simonyi idézte göcseji *halálájé* alakkal meg (ld. fennebb) épen ellentétes a HB. *halalaal* alak, melyre helyesen jegyezte meg már Mészöly, hogy ez ép egyik bizonyosság arra, hogy a HB. nem lehet a göcseji nyelvjárás emléke (Nyr. 38:299). T. i. a *halalaal* alakban a *vel* rag már illeszkedett, míg a göcseji nyelvjárásban ma sem illeszkedik. 7. Az *eneyc* (olv. énéik) igealaknak meg Göcsejben ma is előforduló *történmejék, esnejék* stb. megfelelője pedig Simonyi szerint is később más vidéki íróknál is előfordult. (Vö. Nyr. 9:146.) A Magyar Levelestár I. kötetében a 16. században is több helyt gyakori. 8. A *v* nélküli alakok egyezése meg a HB.-ben és a göcseji nyelvjárásban (vö. *halalaal* HB., *koács* = kovács, Göcsej) szintén nem sokat számít, mivel ez más nyelvemlékekben és nyelvjárásokban is előfordul s mint látni fogjuk, valaha még általánosabb lehetett Dunántúl. Egyebekben is lehet egyezést tapasztalni a HB. és a göcseji nyelvjárás közt anélkül, hogy egyeredetűek volnának. Csak bizonyos területi közösségük volt Dunántúl, mint majd látni fogjuk. Itt még csak egypár egybevetést teszek, pl. Szalma Józsefnek 'Göcseji tájszók, göcseji szólásmódok, közmondások és példabeszédek' c. közlése alapján, mely a MNyelv 4:432—3. jelent meg: *csöcsöllös* (szópós), *össég* (esmé, és), *hőbötőnyi* (akadozva beszél), *de*: *retkés* (piszkos, mocskos), míg HB. *vermut*; *ném* énné a szemédet, míg HB. *num, zumtuchel* stb. (Vö. még Balassa A m. nyelvjárások 35—37. és irodalom uo.: Vass József, Torkos Sándor, Plánder Ferenc Göcsejről szóló dolgozata s újabban Sebestyén Gyula dr. Regős énekek, 1902. 149—234 stb.) Göcseji nyelvjárásra átvirva, alapjában különbözik a HB. az eredetijétől. Egyebekről idevonatkozólag is majd a szókincsnél.

Igy a HB.-nek még az írójáról sem kell feltennünk, hogy göcseji volt és onnan került volna Pannonhalmára vagy Deákiba.

(Vö. fennebb Széchy állítását.) Viszont kódexének sincs semmi összefüggése Göcsejgel. A pannonthalmi apátságnak voltak ugyan birtokai Zalában, de kisebb számmal (vö. Csánki Tört. Földr. III. 173 és Erdélyi László: A pannonthalmi főapátság tört. I. 71—74.) s Prikkel sem mutatott ki a kódex történetére olyan adatot, mely a göcseji nyelvjárás mellett bizonyíthatna. Érdekes, hogy Döbrentei sem tartotta a HB.-et göcseji tájbeszédén írott-nak. (vö. RMNy. I:LV.)

Ellenben, hogy a HB.-nek Deáki vidékével, a Mátyusfölddel nyelvileg is lehet összefüggése, erre utalna szerintem kódexének a története is azáltal, hogy a misekönyv a deáki templom számára készült s ott és a taksonyi egyházban volt használatban. Erre a vidékre utalnak e kódexnek egyes történeti adatai is, mint azt már Ipolyi Arnold¹ és Békesi C. Emil² kimutatta és Széchy³ is hangsúlyozta. Ezeket figyelembe véve fogtam a HB. nyelvjárásának e vidéken való kutatásához. E kutatásomban segítségemre volt egy vághosszúfalusi hallgatóm, Fehér Béla is, kinek szülőfaluja éppen Deáki közelében van s aki nyelvi kérdéseimre pár érdekes felelettel szolgált (pl. a *gye* kötőszó használatára stb.) és szívesen látott házuknál is. Így elébb Nyitra, majd Pozsony megyében személyesen kutatva,⁴ a mai nyelvjárás alapján arra az eredményre jutottam hogy a HB.-et, mint ő-ző emléket a pozsonymegyei Deákitól nyugatra a mai Diószeg, Födemes, Szencz vidékén élő magyarság nyelvi emlékének tekinthetnők, s nyelve egyeznék ezzel a mátyusföldi nyelvjárással és sokban hasonlítna az ezzel érintkező nyitrai és csallóközi nyugati palócos, s a felsődunántúli nyelvjárásokhoz, ha a kódexet az anyakolostorban, Pannonthalmán írták is. (Vö. MNyv. 7:463.) Hadd lássuk, miért mondtam ezt.

¹ A deákmonostori XIII. századi román bazilika története, Akad. Évkönyvek X.

² A Halotti Beszéd kora és hazája, Abafi-Figyelő 3:321—327. Pauler: A magyar nemzet tört. az árpádházi királyok alatt. 2. kiad. I. 358. hol azt mondja a (HB.-re): „Közel a Vághoz, a taksonyi egyház egy latin kódexe tartotta fenn“.

³ Irod. Közlemények, 1895. 16.

⁴ Utamban Vághosszúfalun Fehér János tanító és Izsóf Ferenc dr. árвамеgyei főügyész, Deákiban Vörös Samu dr. plebános, Szenczen Poór György községi jegyző, Rétén az elemi isk. tanító és Boldogfán a községi bíró Diószegen Kisfaludy Vince esperes-plebános, Nagymácsédon Báti Lajos főesperes úr és mások láttak szívesen s támogattak célomban, amiért e helyen is köszönetet mondok az illetőknek.

A HB. nyelvében — mint láttuk — először is *ö-ző*, *ë-ző* és *í-ző* alakok vannak. Már most az volt a kérdés, hogy van-e Mátyusföldén, Deáki közelében olyan *ö-ző* nyelvjárás, mely e sajátságokat esetleg ma is mutatja? Mert eddig e vidékről nem tudtunk ilyent. Feleletem: van. Igaz, hogy legtöbben ma is csak az alföldi és a nyugati székelység területéről ismerik az *ö-zést*. (Pl. Kausch M. különben kitünő értekezése, A Tihanyi kódex nyelvezete, Bp. 1901. 88. és Simonyi K. A Lobkowitz-kódex hang- és alaktani sajátságai, Bp. 1908. 83.) Pedig már azelőtről és azóta is ismerünk legalább egyes *ö-ző* szigeteket, mint pl. Kócs Komárom megyében (vö. Nyr. 25:207), Halmágy és Datk Nagyküküllőben (NyK. 31:376 és Szilasi-féle Nyelvészeti Tanulmányok, 63.), egy abaújmegyei *ö-ző* nyelvjárás (Nyr. 33:10. és NyF. 13:32.), Csucsom a palócságban (vö. Nyr. 33:221) és legújában Csököly nyelve Somogyban (A csökölyi nyelvjárás, Nagy Józseftől, Bp. 1910.) stb.¹ De általában Pozsony megyéből eddig nem ismertünk *ö-zést*. Pedig ott is van, mégpedig nagyobb területen, s hogy a múltban is volt, történelmi bizonyítékokkal mutathatom ki.

Nevezetesen ott van Szempcz, illet. Szencz, melyet ott általában „Szönc“-nek ejtenek, és a vidékén: Réte (ahonnan épen a Prikkel család is származik), Boldogfa, Magyar- és Németbél, Torony, Zoncz, Hegysúr, Diószeg, Födémes, Dunaújfalu, Sáp, Fáll s állítólag a Felsőcsallóközben is Csötörtök, Alsó- és Felsőlyányok stb. s e helyeken, legalább Szenczen és vidékén ilyen alakokat hallani: böcsületös, esméröm, gyerök, beszélök, terömtő úr isten, terömtésit, igön, sönki, möggy (de: még), szöggy (de: egyé[1]), lössz, köll, ölég; illenök (ilyenek), ökrököt, édds apám, vöttem, nincs sömmi, egy szöm sē, mégént, ilék (élek) stb. (Szencz és Réte); Diószegen: szēm, mēnnyi (menni), embēr, de: köll, Örzsi, fölvetēt, kövöcs, tisztöl, rendöttem, föszen-töték (fölszentelték), höntörgő stb.²

Igaz, hogy ez az *ö* itt-ott kissé elmosódottabb, de tisztán kivehető és úgy látszik, a nyelvtörténetben visszamenve is előfordul e vidéken, többször *ë*-vel és *í*-zéssel vegyest. A 18-ik

¹ Vö. a Nyr. népnyelvi közleményeit is; pl. *ö* és *í* együtt egy népmesében Újkigyósról (Békés m.) is, Nyr. 4:89 és 231. Az elsőt ld. Simonyi Tréfás népmesék és adomák c. nyjvárási olvasókönyvében is, 35.

² Szenczen Poór György és családja, Rétén Pomikhál Bálint, Diószegen Szabó Fedor Márton és családja — mind odavaló születésűek — ajkáról jegyeztem

századból a szenczi céhek jegyzőkönyveiben is effélék vannak: bejelöntött, jelönléte stb.¹ A 16. és 17-ik századra meg Szenczi Molnár Albert Naplója és levelezése tanuskodik, melyet Dézsi Lajos tett közzé a M. Tud. Akad. megbízásából, 1898. Ebben ilyen adatok találhatók: *Kívánok istentől minden testi és lölki jóknak megadását... kül[d]heti föl, söm (sem), költ Szempczen (Molnár Benedek, MA. bátyja, 1591. Id. m. 89.), uo. 90.: ő szent fölségétől, szerelmes öcsémnek; szükséges, helyen, lennünk — ellenben: lölki és kölene (igy), kölött, köleték stb. (1592. Ld. továbbá uo. 98. 1596. és 308. 1609. hasonló adatok). Ugyanabban az időben más szenczi születésű emberek is, különösen Szenczi Sziójgyártó Lukács: feledékön, elvöttem, enneköm, kegyelmed, kegyelmedöt, hiszöm, elmegyök, rövidedön stb. (uo. 96—98. 1596. E levelek részben közölve Dézsi: Szenczi M. A. Életrajzában is, M. Tört. Életrajzok 1897.) Ugyanabból az időből a szenczi bíró és városi tanács is: ő szent fölségítől, lelki... áldást, levelönk, kételkedönk, kezinkben és közinkben, szivönk szerint, köztönk, lött; jó egízsígben, segítsíggel, lételiben (lételeiben), ellensígg között, ha él-e és ha ilyi Kegyelmed stb. (MA: NLI. 334. 1610.) — mint a HB.-ben!*

Maga Molnár Albert is, a literátus ember, Naplójában így ír: Szatmári bíró vitetött Majténra. (66 l.) Szótárában pedig: *gyöpiü* (v. ö. Nyr. 38:529), *böczös* (böcsös), *böczölet*, *börbitelóc*, *bóttü*, *szópló* stb. és pl. *Fölsóbánya* (1621. 3. kiad.), míg Szikszai Fabriciusnál: *Felsőbánya* (vö. Melich is, M. szótáriróadalom I. NyF. 46:137.). Ld. továbbá nyelvtanát is: *erötte*, *eröttóc*, *gyermekekhez* stb. (Toldy: Corp. Gram. 242, 274 stb.) vö. HB.: *erette*, de ez korábbi alak, *erötte* ebből fejlődött.

Mind ezek azt mutatják, hogy a Szenczvidéki *ö-zés* (*ë-zés* és *í-zéssel*) régi keletű. Azt mutatják a nagyszombati szücs-céh régi iratai is efféle alakjaikkal: *böczületes* (1630), *szegöttetött* (1606), *mindeneket megtelesziitt* (1630) és *törvinnit* (1691), a 16. században még kettőshangzókkal is: *Feökethe* (vö. HB. *ketnie* is), *Beöteöleö* (Nyr. 16:39, 79, 81.). Sőt én idevehetőnek tartom még visszább menve, a kódexek közül a Pozsonyi kódexnek (1520 k. Nyelvelmléktár XIII. k.) legalább a második és harmadik kéztől származó részét (id. h. 113—130.) ilyen alakokkal: *fezewletinek*, *megh fezólt*, *idwözleg*, *ember*, *ilthedert*, *ythylni*, *v* stb. E kódex

¹ Poór Gy. jegyző úr szivességéből ott a helyszínén írtam ki.

a pozsonyi sz. Ferenc-rendi könyvtaré volt, onnan másolták le 1837-ben. (Ld. Volf Bevezetését, id. m. XIII. l. Ő-zésére s a -vel v-jének nem illeszkedésére vö. Balassa: Codexeink és a nyelv-járások c. id. ért. 6. s HB. *zumtuchel* lennebb.) E területtel való közösségre mutat az Érsekújvári kódexnek (1530. Nyelvmélt. IX—X.) legnagyobb része, ahol *ö-z* ~ *ë-z* és *i-z* (pl. *földötte*, *embernek*, *weresegökel*, *engödelmessegöt*, *keserödöth*, *eletyt* stb.). E kódex az érsekújvári Ferencrendi kolostor ajándékából való (vö. id. m. IX:VI. l.). E területtel való közösségre mutatna a Nagyszombati kódex is a maga *ö-z*sével s más a HB.-re emlékeztető sajtáságával: *lőtlegyen*, *keserűsegős*, *zómnek*, *terömtött* az *ö* iegenek, *kenve* stb. (Vö. Nyelvmélt. III. 1512—13-ból. Eredetileg a nagyszombati könyvtaré s egyik régebbi tulajdonosa szenkvici, pozsonymegyei születésű és diószegi plébános volt 1617-ben, ld. bev.). Azonban ez kevésbé *i-z* s így délebről való. Annyi bizonyos, hogy a szencvidéki *ö-z*s, *i-z*s régi eredetű s az északnyugati terület nyugati 'palócos' vidékén is volt és van *ö-ző* nyelvjárás, mint középen Csucsomban, Rozsnyó vidékén ma is (vö. Nyr. 33:223)¹ s régebben a palócságnak több pontján mint azt a 16. századra a körmöci virágének (1505) és Batizi András nyelve is bizonyítja *ö-ző*, *i-ző* alakjaival (vö. RMK. 1:161 és 2:80, 106, 410).² A Felsőduna palócos melléken Nógrádban, Hontban és Barsban újabb időben is *öznek*, *iznek* (vö. Nyr. 5:33, 478 és 24:427) — állítólag Eger vidékén Baktán is (Sándor I. hallgatóm értesítése).

De még tovább menve vissza, az Árpádkorra is kimutathatjuk e vidék *ö*, *i* ejtését és több, a HB.-ével egyező sajtáságát. Erdélyi László id. művében (Pannonhalmi sz. Benedekr. tört. I. 283—303.) a pannonhalmi apátság pozsony- és nyitravármegyei birtokairól 1211-ből, a HB. korából,³ sőt már korábbi időkre, efféléket idéz a Salaföldi (ma Vágséllye és Deáki vidéke) birtokok leírásában: *Berukzegu* (olv. *Berökszegü*, 288. Pozsony m. Deáki és Pered közt, ld. 285. mellékelt térképet, uo.) mely név a határleírásban bizonyára az egykori helyi fölvételen alapul. (L. uo. Oklevt. 622.) Vö. továbbá uo. 1214-ből: *Berhen* (mai Bérény-

¹ Sőt uo. 221—223. a rozsnyói nyj.-ban is vö.: *kröpöl*, *triböl*, *fekügyl*.

² Az u. n. putnoki levél *ö-z*sére (1531. MKvszemle 1898. 129) vö. uo. 130. és Nyr. 27:501. A XVII. századra vö. egy trencsénmegyei virágéneket is (MNyv. 7:458) *ö-ző* alakjaival.

³ Vö. Nyr. 43:187—188.

falu), *Holtwag*, *Holutwag*, *Selmich* (mai Selmécztó), *Gemulsi-cius*¹ (olv. Gyémölcsisius); *Ikyrtou* (mai Ökörto), *Saartun* (*Sártú*, mai: Sártó), *Tohsun* és *Tochsun* (mai: Taksony), *Fized-heri* (vö. *ildetuitvl* HB., Füzedér), *Cusoud* (Kossuthfalu), *Aldoucuth* (Áldókut), *Scelce* (Szelcze tó), *Fuenes* (olv. Füenyés) ér, *Porolouc* (későbbi Paralócz, mai Pallóc határ). (Uo. Oklevt. 629.) Ime írásuk és hangtani sajátásaik mind egyeznek a HB.-ével és arra emlékeztetnek. Vö. továbbá uo. 1217-ből egy másik oklevélben: *Berin* (*i-ző*) és *Beren* (*é-vel*, Berény 293. 1.) — mint *ilezie* és *elnie* HB. — és kissé később (1237—40) *Albeus* mester, nyitrai főesperes nevezetes oklevelében, mely a szentmártoni apátság birtokainak határait és népeit közvetlen a tatárjárás előtt írta össze — effélék: *Scegun* (Szegény), *Mathey* (Máté), *Miclous* (Miklós), *Scemet* (Szemet), *Abram*, *Diaqui* (Diáki, Deáki), *Buhturuyan* (Bojtorján, teljesebb tővel), *Covka*, *Vud*, *Toxun* stb. — mint a HB. alakjai. (Id. m. 1:297; uo. I. Oklevt. 185, 783. Magára az oklevélre vö. 787. I. jegyz.)

E vidékről azt is tudjuk történetileg, hogy már Szt. István korában a szt. mártóni apátságnak ajándékozott terület volt, mint Szt. István alapítólevele mutatja, melyben az apátságnak adott kilenc falu közt „Wag“, a „Vág“ nevű földterület, már szerepel. (Ld. Pauler, A m. nemz. tört.² I. 48. és Erdélyi id. m. I. 283.) Szencz történetét is az oklevelek szerint legalább 1252-ig, csaknem a HB. koráig fölvihetjük.³ Tehát a tatárjárás után is maradt itt magyarság.

Ezen a vidéken ma is általában *ö*-, *ë*-t ejtenek és egyéb sajátosságai (*é~i* stb.) is egyeznek a HB.-éivel a Nyr. közleményei alapján is. Vö. pl. Taksony nyelvjárásából, mely kevésbé *ö-z*, ez adatokat: *ëggyes*, *Bikakeskény*, *Kendëresëk*, de: *Föső szëg*, *fő* (föl), *ütköz*, *Sárköz*, *fövenyës*, *tëfő*; *meggyig* (vö. *gye* HB.), *kertëkalla* stb. (Nyr. 9:288, 524. Ld. továbbá Nyr. 10:96, 192; 15:190.) Tallósról szintén *ö* és *ë* váltakozásával: *dömse*, *dörmő*, *förgetyü*, *kötviz* (keltviz), *preszlinget etetni*, *tengeri bodza*, *vërse* és *vörse* (varsa) stb. (Nyr. 16:333, 381.) Tárnokról: *tökmag*, *vëndő*

¹ Íráshibával és latinositva e h.: *Gemulsius*; mint: vö. *Forcos*, *Forcosius* 13. század. (vö. Szinnyei, *Hogy hangzott stb.* kny. 10.)

² Vö. dr. Wertner Mór: *Kiadatlan oklevelek*, *Tört. tár.* 1908. 391. és saját összeállításom szerint 1252: villa *Zemch* (Knauz, *Monumenta Strig.* I. 411), uo. *Gelengus* folyó. 1276: villa *zemch* cum *hospitibus castri Posoniensis*, a pozsonyi vár vendégeivel (Wenzel, *Árpádk. új okmt.* IX. 147.)

(zsiros dőböny, vëndely), vizéballangó (galuska) stb. (Nyr. 8:142, 470 és 9:280.) Általában Mátyusföldre (Nyr. 17:478, 522), Csallóközre (Nyr. 1:231 s köv., 8:48 köv., 9:282, 15:472, 16:330, 17:287), Pozsony megyére (Nyr. 15:518, stb.) aránylag kevés adat mellett is ugyanígy tapasztalhatni az *ë*-, *ö*-zést, ha utóbbit ma, Szencz vidékének kivételével, kisebb mértékben is. Vö. Zolnai Mátyusföldi nyelvjárás leírását is, Nyr. 19—20. k. Uo. *é* ~ *izés* is, vö. különösen az efféléket: beszíjjën, csípõni (csépõlni), törtínhetik, íljek, vírmës és vérmes (20:26—29) stb.

Balassa a mátyusföldi és csallóközi nyelvjárásról azt mondja, hogy «valóságos vegyülék nyelvjárás», melyet a nyugati nyelvjáróterület legszélső vidékének is tarthatnánk. Egyik helyen több a palóc sajtáság, másokban több a rábavidéki. (A m. nyelvjárások 91.) Szerintem inkább a felsődunántúlihoz való átmenetnek vehetnők, mint majd lennebb is többször tapasztaljuk; de addig is a Balassától említett sajtáságok közül az *é*: *i* (vö. scegin HB.), az *á*, *á* helyett ejtett *â*, *â* (illetőleg *â*) (vö. halal nec iaâcob), *a* h. ejtett *o*, mint szovát (vö. iovben HB.), *ly*: *l* (vö. wl, helhezie HB.), az *é* előtt álló dentalis mássalhangzó palatalizálása: aggyig (vö. ge HB.), az *l* kiesése (vö. keassatuc HB.) és szótagzáró hatása (vö. choltat HB.), a dögűnyi, bepörűte (vö. emdul HB.), a hiatus megtürése (aután vö. halalaal HB.), a névragozásban apjuk, kezük (vö. turchucat HB.), az igéknél a csábijja, segíjjen-féle alakok (vö. zoboducha HB.) — mint láthatjuk, a HB.-ben általában mind feltalálhatók, habár azóta e nyelvjárás fejlődött. Így először is arra a területre gondolhatnánk a HB. nyelvjárásának megállapításában.

Erre a nyugati palócos vidékre mutatnak a HB.-ben, ha összevetjük a nyitramegyei palóc nyelvjárással, a következő sajtáságok. 1. Az *ö*-zés is, amely — bár ritkábban — előfordul a nyitravidéki [a Zobor körül lakó nyitrai telepek s Barsban Lédéc] palócságban is, különösen Vág-Királyfán. (Vö. Szűcs István: A nyitravidéki palóc nyj. Nyr. 33:382 és NyF. 20:3.) Tehát épen délen, Deáki közelében. Részleges *ö*-zés meg mindenütt kimutatható Nyitrában, mint: pörőnyi, fënkő, kietekhő, fő (fel), szëntőt, pörge, zsindűő, derengöllyük stb. (L. Turzó F.: A nyitravidéki palóc nyj. Nyr. 28:449 stb. és vö. Domokos I. Nyr. 34:42—43. Szinkovich J.: Lajos községből, Nyr. 43:286.) Ujabbán a nagycétényi nyelvjárásban is délen (vö. Egy nyitramegyei nyj., Nyitrai r. kath. főgimn. értesítője, 1910. 9. és

köv. II.)¹ 2. Még inkább közös az *ë*-zés és *i*-zés: vö. nyitravidéki *ësszë, këtény, gërinny, szëginysig, írïék* (értük) stb. (fent említett dolgozatokban mind) és HB. *ketnie, scegin, ilezie* stb. 3. A palócságra mutat a palatalizálás, először is a *gye*; vö. hogy Vághosszúfalún (Nyitra m.) Deáki közelében ma is így mondják s vö. *aggyig, meggyig* stb. alakokat a fentemlített dolgozatokban. 4. Egyebekben is sok az egyezés a HB. és e nyelvjárás közt. Pl. csak egynehány adat: *gyöngykoszoron, tyüztü* (tüztől); *kúris* (kórus), *hun*; *tisztogattya, taníjjon* (Nyr. 28: id. h. Szün()tye = szünetje, vö. *zumtuchel, kapállat, hordat, (-at, -et képző), rajtonk, tudonk* (vö. *uromc, uimaggomuc* HB.); ott *is nem* lehet vö. *es num* igg ember HB.) *pizö* füzet (pénzül, vö. *charmul* HB.) *abbú* mondom stb. (határozók használatában való eltérés vö. *avec gimilstwl* HB.), *ërevögyik*; de már pl. *szëm*, stb. (Nyr. 33: 386—461 és NyF. 20. Nyitrárë, csépké *furma*: uriféle (vö. forma), *bucsítani, fájott*; ar' *is nem, ott is nem* stb. (Nyr. 34: 41—43.) *Azöte, bolog*: *bolyong, feketögyik, feketéskögyik* stb. (Nyr. 43. id. h.)

Összevetetni továbbá, hogy az Ehrenfeld-kódexben is, melyet palóc területről származtatnak (vö. fennebb 13. l.), ilyen alakok vannak: *gyczerve* (= *dicsërve*), *gyczereytyre, gyczenwegere, kegyeg, megfegynem* stb., mint HB. *gye*. E kódexszel különben szintén több egyező sajátsága van a HB.-nek. Így pl. a *teubb* (olv. több) és *tebb* (több) alakok írása is, amit én nem másolásból,² hanem az *ö~ë* hangviszony párhuzamos használatából magyarázok (vö. HB.-ben is az *ö, ë* hangokat), amely használat, mint láttuk, ma is előfordul Deáki vidékén. E kódexszel egyezik a HB. *vimad* szó írásában is; valamint egyezik bennük a *h*-val való fölszó-lító mód: *zoboducha: fordehad*, melyekkel együvé veendőek ma is a *szabadíjjon*-féle palóc alakok. (Vö. Széchy is, A Pannoniai ének, Irod. Közl. II. 299. és Volfnak id. kódexhez írt bevezetését, Nyelvelméltár VII.: XVIII—XIX l.) Vö. továbbá *odutta* HB., *fordolot* vala EhrK. és *fájott, sirott* nyitravidéki alakok (Nyr.

¹ Tehát a Fülekről, Nógrádból közölt mesében sem pontatlan írásmód az *ëmönünk* és *szömöd* alakok írása. (Nyr. 5: 33. Vö. Simonyi Tréfás népmesék, NyF. 4: 53. jegyzetével.) Hiszen Viskről, Hont megyéből is olvashatni *szöm, szöm* gyűrü stb. adatokat Nyr. 5: 478. És Bars megyében is az idősebbek még *öztek* és *íztek*: *énekötek, ivad* stb. Nyr. 24: 427. id. h.

² Vö. Fischer Izidor id. érték. 31., hol *ö* az *ö-ző* és nem *ö-ző* adatokat két egyénre viszi vissza; azonban nem helyesen.

34:41, NyF. 20:28); *halalaaal* HB. és *tuaba* EhrK. (Zolnai Nye. 97 is) — a *v* egyformán ki van hagyva mindkettőben a magánhangzók közül. Továbbá *miatt* az EhrK.-ben is *mya*. (Vö. Fischer id. m. 36, és Bartha J. A palóc nyelvj. Nyr. 21: 52, 53: *miá*.) Más sajtáságokra is vö. a HB. és Ehr. kódexet, pl. *scntucut* HB. és *ewkewt* (őkö) EhrK.¹ stb.

A palatalizálásra vö. még a HB. *latiatuc* és *zocostia*-féle alakjaival a *kötyük*, *horhatyuk*, *vetyük* (igy) stb. ma is divatos nyitramegyei alakokat (Szűcs és többiek id. ért.) és Molnár Albertnél is eltiltya (Scul. NySz.). Vö. továbbá a Pozsonyi krónika *gyak* (olv. gyiák = diák) szavát is e területre, talán épen Pozsony megyére és a mai palóc nyelvjárás Bangyi, *gyiaó*, *gyiák* stb. alakjait (Bartha J. id. ért. 318.). Más, a régibb és mai palócsággal egyező sajtáságokról még alább a HB. szókincsének részletes egybeállításiánál lesz szó.

Ilyen alapon áll a HB.-hez nyelvilleg több tekintetben közel Ápáti Ferencz Feddő éneke is (PeerK., Nyelvemlékt. 2: 102—103. vö. NyF. 20:29); továbbá Komjáthy² Szent Pál levelei is *é* ~ *i*-zésével (vö. Révai Antiquitates 1: 158 és TMNy. I. 62.) és *ö*-zésével, továbbá az Érsekújvári kódex és ebben a Katalin legenda (R. M. Költők Tára I: 31—169 hibásan és hiányosan); végül ugyancsak palóc területről való Balassi B. költői nyelve is *ë*:*ö* és *é*:*i* hangváltozásaival (pl. vö. Hogy Juliára találá... c. költeményét), sőt várkonyi Amade László br. is a maga költeményeiben a Csallóközéből (vö. Verseit Négyesy kiadásában, Olcsó könyvt.: *böcsület*, *győzödelmes*, *fölségedtül* stb. alakokkal). Nem hiában, hogy a HB.-et egyidőben palóc nyelvemléknek tartották.

Mint másik szomszéd területre, a csallóközi és felsődunántúli nyelvjárásokra mutatnának a HB. sajtáságai közül ugyancsak — az *ë*-zéssel kapcsolatos *ö*-zés és *i*-zés s részben a palatalizálás és más sajtáságok is. T. i. az *ö*-zés, bár kisebb mértékben, előfordul a Csallóközben is, s különösen Győrmegyében a Szigetközben és általában a Felső-Duna mel-lékén *i*-zéssel kapcsolatban. Pl. Csallóközben Somorja kör-

¹ Így az EhrK. nemcsak időben áll a HB.-hez közelebb, hanem közeli vidéken is készülhetett s egyezéseik ilyen nyelvterületi közösségek lehetnek, amiről majd a szókincs tárgyalásánál is meggyőződhetünk (III. r.). Természetesen vannak különbségeik is, Az *Ehrenfeld-kódex* nyitramegyei eredetére vö. még Domokos I. Nyr. 34 id. h. és NyF. 20: 28—30.

² Komját község Nyitra m.-ben.

nyékén: *kő* (köll, kell), *öleg*, *föcske*, *söprü*; *díl*, *píz*, *szíp*en, *körtít*, *Tréncsím* (Dobó I. v. hallgatóm értesítése). Szigetközben: *böcs*, *böcsü*, *böcsület*, *csöcsös* ellenben: *csöndes*, *föcsög*; *föstík*, *göriny*, *körösztiny*, *lököm*, *ölig* stb. (Ld. Szabó Sándor dr. A szigetközi nyelvjárás, NyF. 38: 10, 11, 12.) Felsőszigetközben Ásványon és vidéken — Dunakilitin, Bácsán stb. — inkább *ē*, illet. *e*-vel, de szintén *i*-vel: *gërin*, *këtin* (kötény, vö. *ketnie* HB.); *pëcsët*, *öleget* stb. (Ld. Ányos Lajos Adalékok a szigetközi nyj. ismeretéhez, Nyr. 40: 372.)

Ezek alapján tehát azt mondhatnók s első megállapításomban egyenesen azt is mondtam addigi kutatásaim alapján, hogy a HB. írója a nyitrai megyei palócság és a pozsonyi Csallóköz között eső Mátyusföldről kerülhetett ki. Azonban a kérdést tovább tanulmányozván, még pontosabb, végleges eredményre jutottam. A következő részekben erről számolok be.

III.

A HB. és a dunántúli nyelvjáróterületek. A HB. szókincse.

Ha a Mátyusföld közelében levő felsődunántúli nyelvjárást, illetőleg nyelvjáróterületet megfigyeljük, azt látjuk, hogy a részleges *ö*-zés, *i*-zés s a HB.-et jellemző más sajátságok Dunántúl többé-kevésbé szintén előfordulnak s így kutatásunkat még tovább kell folytatnunk, hogy végleges eredményre jussunk.

Nevezetesen az *ö*-zés ~ *ē*-zés és *i*-zés szintén megtalálható Felsődunántúl a győrmegyei Szigetközön kívül (Dunaszeg, Dunaszentpál, Hédervár stb. ld. Szabó S. id. m. bev.) Győrben és vidékén: *sindő* (zszindely), *röpszt*, *néző*, *kereső* (**nézël*, **keresël*), *kő* (kell), de: *ënne*; viszont: *dógoznik*, *píz*, *szíp*, *kip*, *rites*, *beszil*, *legíny* stb. (Draganits F. és saját megfigyelésem.) Ép így Veszprém megyében a pápavidéki nyelvjárásban, meg Kemenesalján is. Vö. Pápa vidékéről: *tisztöl*, *ölig*, *föl*, *sötít*, *röpiül*, *vödör*, *item* (éltem) stb. (Beke Ö. A pápavidéki nyelvjárás, NyF. 17: 9, 12. stb.) Kemenesalján meg: *lökő*, *ölögendő*, *gërin* stb. (Beke: Kemenesalja nyelve, NyF. 33: 8.) A Bakonyalján szintén „gyakori az *ē* ~ *ö* megfelelés és a nyelvjárásnak szinte alföldies színt ad“, pl.: *Örzse*, *föll^o*, *gyöp*, *föcske*, *bögy*, *söriⁿ* (serény), *lölki*, *löli* (leli); az *ē* ~ *é* v. *i* is igen gyakori, pl. *cil*, *ciloz*, *mihe* (méhe), *firfi*, *nip*, *kevülsig* stb. (Horváth E. A bakonyalji nyelvjárás, NyF. 34: 13, 12.) A Balatonfelvidéken (Veszprém és Zala m.

egy része, Tihany-Tapolca vidéke) szintén: *csöpp*, *csöpög*, *csöcs*, *csöcsös*, *bögy*, *bögyös*, *tisztöllöm*, *keresztöllő*, *Pécső* (Pécsely), *föl*, *kevesöllöm* stb. és *enyim*, *ennyihány*, *kelevíz*, *köhicső*, *billég* (bélyeg) (vö. Édes Jenő, A balatonfelvidéki népnyelv, NyF. 40:14, 11). Megtalálhatók e sajátosságok kisebb-nagyobb mértékben Komárom, Esztergom és Fehér megyében is (vö. Balassa id. m. 39, 42, 40. és saját megfigyeléseim); az *i*-zés s részben az *ö*-zés a Rábavidéken is (vö. uo. 31, 32). Általában az *i*-zés Felsődunántúl s vele a részleges *ö*-zés is több helyt ugyanott; utóbbi is nemcsak egytagú szavakban és *l* előtt, mint ahogy jelezni szokták, hanem íme más esetekben is. (A komárommegyei Kócs és más ú. n. *ö*-ző nyelvszigetekről nem is szólok.) Alsódunántúl meg az ú. n. alföldi nyelvjáróterület dunántúli, Duna-Drávaközi vidékén le egészen a szlavoniai nyelvjárásig az *ö*-zés még gyakoribb, de csak ritkábban *i*-znek (vö. Balassa id. m. 40, 47 is); a nyugati nyelvjáróterületen meg, kivált Vas megye egy részén, általában *ë*-znek.

Az *ö*-zéssel vegyes *ë*-zés és az *i*-zés — a HB. e két sajátossága együtt tehát Felsődunántúl is előfordul, különösen a Felsőduna mellett. S ez, úgy látszik, az Árpádkorban, a szlávbeolvasás s a mongol és török dúlás előtt, még nagyobb mértékben volt meg ott is, amiről az oklevelek és a régi irodalom s a mai nyelvjárások adatai is meggyőzhetnek.

*

Hadd lássuk, mit mutat a HB. szókinccse történeti alapon, a maga írásmódjával is, az Oklevél-, Nyelvtörténeti Szótár, M. Tájszótár, Etymologiai Szótár (OkISz., NySz., MTsz., EtSz.) és saját gyűjtéseim alapján: a HB. mely vidékről való? Természetesen csak a megbízható adatokat és oklevélkiadásokat használom;¹ s az oklevelek és későbbi nyelvemlékek adatait is nemcsak etimologiailag (vagy ha így nem lehet, legalább hangalakilag rokon példákban) és időrendben idézem — először is lehetőleg a HB.-hez közel vagy éppen vele egykorúakat, hanem amennyire lehetett, helyüket is megállapítottam. T. i. szerintem nyelvtörténeti tárgyalásban a helyileg is megállapított (!) adatok érnek többet s itt éppen azokra levén

¹ Az OkISz. kétes és helynélküli adatait nem igen sorolom föl, s pl. Heltait sem igen idézem, bármily gazdag nyelvileg, mivel úgy tanulta meg a magyar nyelvet. A LevT. II. kötetét pedig átirása miatt nem igen használhatni ily célra. Az 1211. előtti oklevelek keletezésére vö. NyK. 34:389. jegyz.

szükségünk, azért az oklevéladatoknál vagy a levéltárat idézem (ha lehet, a hellyel együtt) s ezzel azt jelzem, hogy az oklevél adatai arra a területre vagy onnan nem messzire valók és annak a területnek a nyelvét tükröztetik vissza;¹ vagy ha nincs idézve az OklSz.-ban, hogy honnan való az oklevél, akkor megnéztem az eredetét az orsz. levéltárban² vagy az idézett okmánytárban s vagy a kiállítás helyére és a megyére, vagy legalább az egyikre hivatkozom. Itt is megjegyzem, hogy az oklevéladatok helyi s így nyelvjárási megállapítása természetesen nem oly egyszerű, mint első tekintetre látszanék, mert pl. egy pannonhalmi oklevél három, sőt többféle eredetű is lehet: vagy helyi fogalmazvány, vagy máshonnan, pl. a kir. kancelláriától, vagy a pápától kapott oklevél vagy pedig letét, depositum egyes családok részére, stb. Utóbbi esetekben a kiállítás helyére s mindenikben a kiállító notárius szülőhelyére is kellene esetleg hivatkoznunk. De hát ezt tennünk ma többnyire lehetetlen volna s meg kell elégednünk azzal, hogy az oklevél tartalmában előforduló adatok, mint különben is legtöbbször hely- és személynevek, az ú. n. hiteles helyek árpádkori eljárása szerint helyi kiküldetés, utánjárás és jelentés,³ tehát helyi értesülés alapján vétettek föl az oklevélbe, néha egyenesen előaktaként is szerepeltek s így legtöbbször annak a vidéknek a kiejtését tükröztetik vissza. (Vö. pl. a pannonhalmi Rendtörténet I. az id. Albeus-féle oklevelet 771—787 és Hunfalvy megjegyzését is lennebb a *tilutoa* alaknál a *holutwag*gal kapcsolatban.) — Ez oklevél adatok összeállítva és egybevetve a későbbi nyelvtörténeti és mai nyelvjárási adatokkal — jelezve velük együtt lehetőleg más egyező sajátságokat is (összetett bizonyítás) — közvetlen és

¹ Természetesen ez nem olyan egyszerű dolog, mint látszik, mert az oklevélíró is lehetett más, távolabbi vidékről való, meg oklevélvándorlás is történhetett, pl. egyes családoknál házasság stb. következtében, ami természetes. De mégis pl. egy dunántúli: pannonhalmi, tihanyi, veszprémi, körmendi stb. levéltárban általában dunántúli, a lelesziben meg (Zemplén m.) tiszáninneni oklevelek lehettek és mindezek adatai — mint mindjárt látjuk — helyi utánjáráson és följegyzésen alapultak s akkor a nyelvjárás-területek még nem voltak annyira differenciálódva, mint ma.

² Ez az eset volt az OL. D. idézetűeknél és ebben Barabás Samu orsz. levéltárnok és Baranyai F. dr. orsz. levéltári fogalmazó úr segédkezett; ezért itt is köszönetet mondok.

³ Vö. Érdújhelyi Menyhért: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon, Bpest, 1899. 61, 62, 65, 77, 84 stb. II.

közvetett bizonyítékokkal, statisztikai és nyelvföldrajzi alapon megmutatják az egykori területet és meghatározzák a nyelvjárást, ha a külső valószínűségi adatokat (az emlék története stb.) is figyelembe vesszük.

Megjegyzendő még, hogy a HB. szókincséből inkább a nyelvjárásilag jellemző szavakat (és alakjukat) veszem sorra, de teljesebb eredmény végett az akkor is föltehető közmagyar alakok közül is többet tárgyalok. Az olvasást itt csak röviden jelzem, zárójelben.¹ A kódexeknél és a későbbi irodalomnál is csak azok adatait írom ki, amelyek helyileg meghatározhatók. Hasonlólag járok el a MTsz. adatainál is. Rövidítéseim itt is a szokásosak (vö. OkISz. és NySz. bev.). A lapszámokat szótári adatoknál nem idézem. Az egyes szavak területéhez vö. a mellékelt térképet. Most nézzük sorban nyelvemlékünk szavait.

1. *Latiatuc* (olv. látjátuk ill. látjátuk, vö. fennebb 17.1. és ouga, tugguc stb. alakokat lennebb, az *u*-ra MNyv. 8:106. Hogy a *ti* hangkapcsolat *ty*-t is fejezhet ki, vö. az oklevelekben is: Akaratia 1025, 1109 és Akaratya 1296, hn. Jerney: Magy. nyelvkinccsek 1:2; vö. EtSz. 1:45 is.) fgr.² Nyelvjárásilag jésített ragozására vö.: *bocatyauala* EhrK. 29., *forgathia* és *forgatya*, sőt *latyatvkh* Serm. Dom. II. 573, 610 (Dunántúl), megh. jezitek, megh. *taryatok* Komj.: SzPál 266 (Nyitra m.), *meqlathatyac* (Balassi Com. előszó, Székesfehérvári Karádi P.), *láttyátok*³ MA. NySz. és Gram. 195., *taryta* Faludi, Nyr. 42:285 (Vas m.); nyelvjárásokban: *láttyák*, Órség, Vas m., *láttyátok* Sopron, Győr, Veszprém, Nyitra, Nógrád m. stb. (saj. gyűjt.), sőt: *horhatyuk*, *kötyük*, *láttyuk* ma is Nyitra, Nógrád, Heves m., vö. NyF. 20:13, 16:21. TMNy. 611. Tehát főként a palócságban és Felsődunántúl.

2. *feleym* (olv. feleim) fgr. fn. vö. *fél*, proximus MA., Nem bezillene *őfelével* BécsiK., te *feledet* MünchK.,⁴ *feleynék* JordK. (Drávamellék, vö. Nyr. 25. k.), *feletöket* Tin., *feleim* MA: Bibl., *ti feletekkel* Mon. Apol. (Nszombat 1588), *feleitektőlis* Bal: CsIsk (Pozsony) stb. NySz., idős *felem* Veszprém m. (Bán A.) — Tehát egykor közmagyar szó s mint ilyen dunántúli és felsődunamelléki

¹ Erről alkalmissal tüzetesebben írok — a nyelvjárások alapján. Addig annyit, hogy Szinnyeitől és másoktól több helyt eltérők nyelvjárási és nyelvtörténeti alapon. (Vö. A HB. „íráshibái” és olvasásuk c. id. cikkemet is, MNyv. X.) Általában a kora és nyelvjárása szerint zártabban olvasom az emléket, írásához híven. — Sz⁹ = Szinnyei legújabb olvasása A m. nyelv c. kézikönyve 9. kiadásában.

² Finnugor eredetű.

³ A *-ly* hosszabbodás későbbi.

⁴ E kódexek fordítóinak dunántúli és szlavonai eredetére vö. Balassa, Codexünk és a nyelvjárások, Hunfalvy-Album 9—11 és Legrégibb bibliánk nyelvjárásához c. cikkem, Nyr. 41:146.

íróknál épen előfordult. Ennek helyébe lépett a *brat*, vö. lennebb: *bratym*. (Ma is: *felebarát*.)

3. *zumtuchel* és *szumtuchel* (olv. ö-vel már Révai Antiqu. 69., szömötök-hel? Hunf. Nyelvtud. és nyelvtan. 70. vö. kegilmehel uo., szömtükkel Sz⁹., szümtük-hel Melich MNyv. 9:395; én az összes nyelvjárások alapján és más okokból *szömtükkel* v. *szömtükel*-nek olvasom vö. halalaal is) fgr., ö-ző alak vö. MUSz. és OklSz. adatait. Egykori alakjaira vö. már 1135 és 1240 k.: *Scemus* (Pannh.) 1272: *Scemus* (Veszpr.) OklSz. 1216: *Scumud* szn. Dtül, Baranya m. Vár. Reg. Karácsonyi — Borovszky 212. 1291: *Zumuwelgy* (Komárom m.) Jerney 134, 1596: *szömeuel* MA. (NLI. 97.) vö. OklSz., *zömeidnek* TihK. (Dtül⁴) 154., *szöm*, *szömbe*, *szömben* Tinódi (uo.) RMK. 3.; ma: *szöm* Szeged, Szlav., Dunántúl, Somogy, Alföld, Keresztúr stb. MTsz. *Szönc* és *Szönc* (Pozsony m. saj. megfigy.; eredetére vö. Szempcz⁵ *Szem-c, MNyv. 9:265), *szöm* Nógrád és Hont m. is (fennebb II. r.), *szömődök* fa (Heves m. MTsz. és Sajógömör, Pál S.), *szömközt* Győr m. (BársonyK.), *szömpont* (Zala m., Balaton m. saj. megfigy.) stb. Mint látjuk, elég korán föllép részleges, majd teljes ö-ző alakban a Felsőduna mellékén — palócságban is és Dunántúl. (Göcsejben ellenben ma is: *szëm* vö. fennebb.) Érdekes, hogy már Révai megjegyzi, hogy a rövid, zárt e-t sokan ma is ö-re változtatják s ezt főként dunántúliaknál figyelte meg. A régiak közül erre főként Draskovits 16. sz. dunántúli író, a Bécsi kódexet és Tinódit idézi. (Antiqu. I. 72.) Vö. még 1587: *neomeos* *szemeli* (nemes személy) Borsod m. OklSz., *szömöldök* MA. NySz. ellenben: *zemeldeketh*, *zemele* NémGl. és *Semdege* Bagonyai ráolv.; hangalakilag: *szömölcs*, *szömölcsös*, *szömörcsök*-gomba MA. *zömörchök* Beythe: Nom. (Dtül) NySz. *szömöcség* Sopron m. *szömöcsing* (ízessel együtt) Csallóköz stb. MTsz. A rövidült tőalakra vö. *eztőkbe* vegyetek, *remensegtőc* Tinódi (Révai Antiqu. 73.) Dtül, *élettek* JordK. Kulcs. Ev. (A.-Lindva) MA. stb. TMNy. 276. jegyz.

4. *chomuv*² (olv. hamú Sz⁹ ill.: *chomuv* v. *homuv*) fgr. Vö. 1211: *Chomud* és *Homuholm*³ (Pannh.-Tih.), 1314: *Homvos* (Veszpr. Szentkirályszabadja) OklSz. Népnyelvben ma is *hamu* pl. Sopron m. (saj. gyűjt.) Egykori köznyelvi szó, mely ime Felsődunántúl pannonhalmi tihanyi oklevélből kimutatható már abból a korból.

5. *menyi* (olv. mēnyi, ma: mennyi, quantus, quot) fgr. í-ző alak. Vö. *menneben* EhrK., *mene*, *meneket* NagyszK., *mene* JordK., *meenee*, *mynee* ÉrdyK., *mēniec* BécsiK., *menī* Born:

¹ Kausch id. érték. szerint Drávamellékéről, szerintem az ö, é alapján Zalából való is lehet. Előkerülésére vö. Nyelvemlékt. 6:VI.

² A közbeeső többi szó nyelvjárásilag nem jellemző; *ýsa* ill. *isa* még eddig ismeretlen. Kihalt emfatikus szláv szó is lehet, vö. Mariánovics M. legújabb magyarázatát, Nyr. 40:349. De vö. MNyv. 7:409.

³ Mint *holz*, ellenben *chollat* HB. lennebb.

Préd., *menyin* MA. stb. NySz. *miny* palócs. MTsz. Eredetibb **më-nyé* vö. *me* nemew KeszthK. 442, *mëly* és *me* MTsz. stb. (ld. Révai Antiqu. 65, MNyv. 9:12 és Nyr. 42:236—7). Így vö. a *me* = *mi*, *mëccék velë* = mit teszek vele, *meccesz*, *mëjjen*, *mëllen* = milyen stb. alakváltozatokat ma is Veszprém m., Sopron m., Vas m., Balaton mell., Marcal mell., Csallóköz stb. MTsz. és MA.: Corp. Gramm. 286, tehát Dunántúl és Felsőduna mellékén, Az *é:i* hangváltozásra vö. pl. a *körti* (**körtvély*)-féle alakokat Felsődunántúl (NyF. 38:12 stb.).

6. *milostiben* (olv. *milosztiben*, mai: *malasztban*, *kegyelemben*) szláv jöv. Vö. 1095: *Milost* (személynév Pannh.), 1211: *Milost* (szn. *Pentuc* olv. *Pentök*-kel együtt, Pannh.—Tih.), 1546: Istennek *malazthyaabool* (Zala Okl.) OklSz. stb. Tehát Dunántúl oklevelekben is, tih. apáts. okl.-ben *ö*-zéssel kapcsolatban is, mint a HB.-ben. Bizonyára dunántúli, róm. kath. szlávkeresztyén hatás, vö. Melich Szlávj: II. 118, 342—4. F.—Dtúl a *malaszt* szót állítólag ma is használják ilyen kifejezésben is: „több *malasztot kap*“ (Sopron és Vas m. BársonyK.). A nemilleszkedésre vö. lennebb: *halalnec*, *muganec* stb. alakokat.

7. *terumtëve* 1. (olv. *terömtëve* Révai és Sz⁹, *terömtëvé* Mészöly Nyr. 38:346, *terümtëvé* Melich MNyv. 9:397, én *ö*-vel így: *terömtëüé*, mint *zum-* és vö. *hadlana*) a. m. *teremté*, 2. (olv. *terömtëve* Sz⁹, én: *terömtëüé*) a. m. *teremtő*. Vö. *terömiön* (WeszprK., Dtúlról¹), *hnbenne termöth* (JordK.), *teröm* (RMK. III. Tinódi, Dtúl), *terömtöth* NagyszK. NySz. *terömted* TihK. 154 stb.; ld. *teremtő* alatt is uo. Ellenben *e* = *ë-ző* alakkal pl. *teremt* Ném Gl., Serm. Dom. I. 642² és *termettenek* Syly. NySz. — Tehát *ö*-vel Dtúl és a Felsőduna mellékén előfordulhatott; habár ma inkább *ë*-vel járja e területeken is, mint a köznyelvben. Mátyusföldön Szencen: *terömt* (saj. gyűjt. ld. fennebb is).

8. *eleve* (olv. *elëvé*) Sz⁹ vö. Nyr. 37:440—41 és 38:348; jelentése a. m. *primum*, vö. HB után köv. latin szöveg és Nyr. 26:429, NyK. 26:91, 217.). Fgr. adv. Egykori előfordulására vö. [1] 1233: *kueselen* (Veszpr.), 1290: *keveseselen* (Dtúl, Vas m. Cs. II. 768) OklSz. 2) 1055: *posthec ad eleuui humuk* (Pannh. Tih.) 1213: *Elentou* (Pannh.) OklSz.] 3) *eleuc* EhrK. *eleve* haladott: *praecedebat* uo. 4) *eleve* meglátom MA. és *elëvé* uo., *eleve* zyletett EhrK., *eleve* el láttya Teleki M. stb. NySz. *elev-érő* Gömör m. MTsz. stb. — Közmagyar szó lehetett, mely ime Dtúlról és a Felsőduna palócos mellékéről is kimutatható.

¹ Figyeld meg majd adatait a többi dunántúli emlékével együtt s előkerülésére és egykori birtokosára vö. Nyelvmélt. II:VI.

² Én a Ném. Gl.-t Sziládyval szemben (Serm. Dom. I. Bev.) a Dunántúli nyugati feléről, *ë-ző* területeiről valóknak tartom, ahonnan előkerültek. Vö. Tömlő Gy. (Zolnai) adatait is, Nyr. XIV. és vö. nyugaton ma is: *terënt*, *béterëntëm* (Göcsej) s azzal összefüggőleg a kel. székelyben is: *terëm* MTsz.

9. *miv* (olv. mű Sz⁹, illetőleg: *miv* Simonyi Nyr. 9:148, *miv* Mel. MNyv. 9:302; mindkét nézet támogatható. Utóbbi valószínűbb, vö. a hasonló alakú *miv*, *fiv* írását később is: Gyul. Gl. és 16. sz.). Előfordulására vö. *myw* LevT. 1:54, 55 Dobó I. Eger, 1548; *mü* velönc MünchK. *münket* BécsiK. NySz. Ma is: *mi*, *mink* F.-Dtül, Palócság stb.; *mü* Vas m. Őrség és Szék. MTsz. — Tehát mindkétféle alak kimutatható Dtülről, az eredetibb illabiális alak a Felsőduna palócos mellékéről is.

10. *isemucut* (olv. isémüküt = mai: ősunket Sz⁹ vö. NyK. 43:123 és MUSz. adatait, az *i > ë > ö* hangváltozásra Mel. Szlávj.Sz. NyK. 39:23—26. és Gomb.: Bulg.-türk. lehnwörter 152.) Fgr. A szó egykori *ise-* magyar alakjára nincs más adatunk, de vö. hangalakilag 1055: *keuris* tue és lacum *segisto* (Tih. al. lev. NyK. 25:138, 143.), már 1211: *Keurus Tuuh*. (Pannh. Tih. NyK. id.^h), illetőleg későbbi *Segesd*, *Sükösd* falunál, Solt m. (Erdélyi László: A tih. apáts. krit. okl. 35.) Az *is-* alakból lett már Révai szerint *ös* (Antiqu. I. 137) az említett *i > ë > ö* hangfejlődéssel s abból újabb korban *ös* (vö. Zolnai, Nye. 64—65.) Vö. 1082?: villa *Es* (Veszpr. m. Cs. 3:255) és villa *Euse* uo. 1199: *Euse* (Veszpr.) 1211: *Sentus Zekeu ws* (Pannh. Tih.) 1211: *Eusud* (Pannh.) OklSz. Vö. ma *Öskü* és *Ósi* veszprém-, *Ósöd* hontmegyei helyneveket s az *esperest* köznyelvi szót (Nyr. 40:233 és Helységnévtár). — Végül vö. 1238: *Hegisd*, *Higisd* (mai Hegyesd) szőlőhegy Veszpr. m. (Jerney: M. nyelvkinccsek I. 53) és 1251: *Schypis*, *Scepis*, későbbi *Scepus* mai Szepes, Hazai Oklvt. 21, 29. (Uo. Zemeryk, *Pincusd*, *Videcus* stb., mint a HB. más alakjai.) — Ime a szóban levő illabiális eredetibb alak is föltehető az eddigi területen: Dtül és a Felsőduna palócos mellékén. Birtokos személyragozása meg ugyanolyan, mint a *zumtuchel* alaké, tehát uo. fordulhatott elő. A tárgyrag előtti zárt hangzó is — bár akkor köznyelvi — ama területekre mutat. Vö. még *Plyske > Pölöske* Zala m. (Cs. 3:13), *Piscan* (1113. Zobori okl.) ma *Pöstyén* stb.

11. *adamut* (olv. Ádámüt, Sz⁹ v. Ádámüt vö. EtSz.) Jöv. Vö. 1240 k.: *Adamus*, *Vydecus* (Pannh.) OklSz. — tehát *özö* alakkal együtt s ugyanott. Vö. továbbá *Adamd* és *Adand* (Cs. 2:585) Somogy m., ma is *Ádánd* uo., *Ádán* Nagykanizsa, *Ádány* Vác stb. EtSz: Tehát Dtül és a Felsőduna palócos mellékén is. Erre mutat zárt tárgyesete is, vö. *yrasokoth* EhrK., *lakodal-mot* MA. Bibl., TMNy. 282. stb.

12. *odutta vola* és *odut* (aduttá valá, adutt Sz⁹, ill. oduttá volá, odutt, vö. EtSz.) Előfordultára vö. *nyeret(t)*, *vonot*, *jelenet*, *fordolot* stb. EhrK. Nyitra m.; Egerszegen és Vicsápapátiban uo. ma is: *fojott*, *fájott*, *járott*, *sírott* (Nyr. 25:571 és NyF. 20:28). Dtül Mohácson is inkább így: *nyillott*, *elmullott*, *tojott*, *ellörött*; Sopron m.: *nyillott*, *elmullott*, *megírött*, *eltörött*, de *tojt*, *fuót* (folyt), vö. HB. is *odutta* de: *choltat* és *scegin*. Tapolcán (Zala m.) *nyillott*, *tojott*, *megérett*, *étörött*, de *émüt*, *éfót*; Somogy-

ban, Kemenesealján és Székelységben is ilyenformán. Ellenben északkeleten s itt-ott másutt inkább: *nyílt, elmúlt* stb., kötőhangzó nélkül, Nyr. id. h. — Tehát a szóban levő alak is elsősorban Felsőduna mellékén és Dtúl fordulhatott elő. Vö. az *oggun* alakot is lennebb!

13. *neki* (olv. *néki* Sz⁹, v. *nekí* vö. Zolnai Nye. 65.) Fgr. adv. *iző* alak,¹ **nek-é*, mint vö. fennebb: *menyi*. Egykori előfordulása vö. *ewneky* EhrK., *neky* JordK., *nekyn* LevT. 1:287 (Szenyér, Somogy m.) stb. NySz. — Tehát a Felsőduna mellékén és Dtúl szintén kimutatható alak. Vö. lennebb az *w neki* kapcsolatban *w* = *ó* 3. sz. névmás uo. kimutatható használatát is.²

14. *házoá* (olv. házává v. házává[?] Sz⁹, *hazoa* e h.: **hazana*, az **au*-nak *o*-val való helyettesítésével, ami oklevelekben is előfordulna, A m. ny.⁹ 73. R. Prikkel: házoá göcsejiesen, NyK. 26:317. Vö. erre Sz. cáfolatát uo. jegyz. Mészöly: házoá, 3. sz. birt. rag nélkül, teljes tővel = házzá Nyr. 38:348. Melich: házoá 3. sz. birtokos raggal továbbragozva, MNyv. 9:398. Szerintem is így, csak palócosan: házoá illet. házoá mint: apám; ez a palóc *á* magyarázná meg az **á* > *o* látszólagos hangváltozást. A lativusi rag *v* nélkül lehetett vö. Szék. ma is és NyH⁴ 126—7.) A szó egykori előfordulására vö. 1256: Bodogazunhaza (Wenzel VII. 429, Csanád nemzetség birtokai közt) 1332: Ibwrfiastepanhaza et Herborthfiaandreasghaza... in civitate Strigoniensi. 1360: GedeJanus haza uocatum in Comitatu Wesprimiensi (Körmendi lev.) 1367: Porbozlonhaza (uo.) stb. OklSz. zolgalatonak adasara EhrK. 73. — Tehát közmagyar szó, mely a Felsőduna palócos mellékén előfordulhatott amaz alakban. Az **é* lativusi rag itt már illeszkedett alakban látható és *v* nélkül olvasandó a HB. nyj.-ának megfelelően. Vö. lennebb a *halalaal* és *mundoa*, *tilutoa* alakokat is.

15. *mend* (olv. *mënd*, mai: *mind*, többször) fgr. Egykori előfordulására vö. 1297: *Mendzenth* ZenthPetur (Körmend, Monyorókerék) 1335: *Mendzenth* (Veszpr.) 1361: Pauli de *Mendzenth* (Pannh.) stb. OklSz. *mend* ez világ (EhrK.), *mend* ez (MünchK.) *menden* kik körnöl stb. (AporK.) *menden* (PeerK. Dtúl) NySz. Ma is: *mënd* Szlavónia, stb. MTsz. — Tehát, mint egykor közmagyar alak, a Felsőduna mellékén is előfordult. Vö. *Mindszenikállá* népiesen ma is: *Mëncënkála* Zala m. Balatonfelvidék, saj. gyűjt. s mai *Mindszent* pusztá egykor *Mendzenth*

¹ Ld. még 1555-ben is: *nekenk tyztelende wronknak, ë-ző* írótól. LevT. 1:171. (Szenyér, Somogy m.)

² A *paradisumut*, *paradisumben*, *paradisū(m)* szókra (olv. *páradisumut*, *páradisumben*, *páradisum*, mai: *paradicsom*) vö. Melich: olv. MNyv. 9:327 és eredetire Szláv. II. 359, 361: „a szlovén-horvátban eredetileg a szó *paradisum* volt“, „ez maradt meg a HB... szavában“. Tehát eredetileg szintén dunántúli kölcsönvétel lehet, mint: *milost*. A *-ben* rag nem illeszkedésére vö. fennebb *milostben*. A *paradisumut* tárgyeset zártabb hangzójára meg vö. fennebb: *adamut*. — Tehát uo. fordulhattak elő e szók is.

falu Pannonhalma közelében (Cs. 3:552) stb. Vö. fennebb a *menyi* cikket is.

16. *uolov* (olv. valou Sz⁹ ill. volou, vö. MFl. 2:46 is, mai: való) Fgr. partic. Előfordulására vö. 1211: piscatores Emus Keuse Numuolou (Pannh. Tih.) Numuogi (uo.) OklSz. — Ld. a *iarov*, *bovdug*, *ovga*, stb. cikket is lennebb!

17. *gimilcictul*, *gimilce tvl*, *gimils tvl* (összeírva is), *gimilsben* stb. (olv. gyimilcsiktül, gyimilcsétül stb. Sz⁹). Török jöv. (vö. Gomb. MNyv. 3:215.) Előfordulására vö. 1905: *gemissen buqur* (Pannh.), 1411: *gymelchen*-bokor (Pannh.) 1269: *Gymulchen* (Veszpr., Zala Okl.) 1272: Arbor *Gymylchen* vocata (Hazai Okm. VII. 130, Nyitra m.) stb. OklSz. *Gymilchen* (Zala Okl. I. 76. Kubinyi, Anonymus I. 431.) *gemewlch* (EhrK.) *gymelcz* JordK. *gymelch* és *gymólch* ÉrdyK. NySz. *gemelcheth* Ném. Gl. (Serm. Dom. I. 340.); ma: *gyim^ocs* Palócság, *gyim^ocs* Zala stb. MTsz. — Tehát a Felsőduna mellékén és Dtül is. A *-tül* *-tül* ragra vö. 1211: *Zolocostueh* (Pannh. Tih.) 1214: *Sartuu* (Pannh.) stb. OklSz. *tüledről* Fal: NU. stb. NySz. Dtül ma is: *-tü ~ -tű < -tül*. — *Gimilcictul elnie* és odább *emdul oz gimils tvl*, *avec oz tiluvt gimilstvl* kifejezésekre vö. Sim., MHat. 1:80 és 256: *Barmoktól élnék*, Helt: Krón. Senki nem *él attól*, hogy sok jószágá vagyón. MA: SB. Tehát, ha nem latinizmus, egykor legalább Felsőduna mellékén is előfordulhatott.

18. *munda* és *mundoa* (olv. mundä és mundáva Sz⁹, illet. mundá és mundóá v. mundóá palócosan, mint *hazoa* fennebb; a. m. monda, ill. mondá), fgr. Előfordulásukra vö. *mundattatul* PeerK. NySz. (Dtül, inkább F.-Dtül)¹ *müdu*t Gyul. G. (Dtül vö. MNyv. 10:30—31). Az elb. múlt használatát vö. ma is Dtül és palóc vidéken is NyK. 35:352. Mátyusföldön Gurabon, Szenc vidékén, állítólag ma is. — Tehát ez alakok is előfordulhattak ugyanott, hol az eddigiek: F.-Dtül és a Felsőduna palócos mellékén. — Vö. lennebb *tilutoa*.

19. *elnie* és *ilezie* (olv. élnie és íleszje a. m. élessze). Fgr. Vö. 1211: *Elee* (olv. élé, a. m. élő) Pannh. Tih. OklSz. *yleth* Pozsk., *elethenek*, *eletynek* és zenth *ylethó* PeerK. 55, *ilthenek* LevT. 1:225. (Zalavár, MezewlakyF.², *ilezt*, *iltet* Komjáthy: Szt. Pál lev. (Nyitra m.); *éló* Bécsik., *élt* MünchK., *eelven* ÉrdyK., *élem* MA. NySz. 1607: *éljek* (MA: NLI.), 1610: *él-e* Kegyelmed és jó egiszsigben volna Kegyelmed, vagy nem, azért ha *ili* (ered.: *Ilj*) Kegyelmed (uo.) OklSz. *ényi il* Mátyusföld és Felső-Dtül Győr és Komárom m. (saj. megfigy.) stb. Ime tehát *él* és *il* együtt a Felsőduna mellékén mutatható ki.

20. *heon* (olv. héon Sz⁹, vö. Nyr. 38:344, a. m. hiún, csu-pán), Fgr. adv. Vö. *hi*, *hé*, *hiába*, *hiú*, *hiún* stb. NySz: Kychyn

¹ Előkerülésére vö. Nyelvemlékt. II:VI—VII. vö. Pér község is Győr m. és a kódexben Vásárhelyi András énekét Szűz Máriához, Pest városában szerezeve.

² Mezőlak ma is Veszprém m., Pápa közelében.

hea wala (LevT. 1:263, Kanizsa). Egy *hea* sem lészen, kevés *heia* vólt (Helt.), *hija* MA., eny *heyonkal* wacyonk (LevT. I. 172. Szenyér, Dtúl), *héban* Tinódi, *heyaba* MünchK., *hewon* JordK., ÉrdyK., *heaba* Monoszlai: Apol. (Nszombat), mind *heá*-ban (MA: SB.) *heá*-ban Faludi stb. Ma is vö. *héján*, *hiján* adv. és *hé* = hiú, padlás, ház padlása Dtúl: Vas, Zala, Veszprém m. stb. és *hijju* Szék. MTsz. Tehát Dtúl egészen a Dráva-vidékig és felfelé a Felsőduna palócos mellékén, Mátyusföldön is előfordulhatott.

21. *tilutoa* és *tiluwt* (olv. tilutává és tilvutt Sz⁹ *tilutaua, Mészöly: tilutová Nyr. 37:345, Melich: tilutóq MNyv. 9:161; szerintem: tilutóá illet. tilutóá, palócosan és *v* nélkül, a HB. nyelvjárásának megfelelően, vö. *hazoa*, *mundoa* és *halalaal*; a melléknévi igenév: tiluwt) fgr. E szók teljesebb tőalakokkal és reflekszív képzővel való előfordulására vö. *el tylogyek* LevT. 1:73 (Mindszent illet. Iwnynafalva-Ivánfalva, Vas m.) *el tylogyam* LevT. 1:306 (Sopron, Thahy B.) NySz., *tilodnanak* (Erd. Tört. Ad. III. 145., TMNy. 1:267) stb. — tehát Felsődunántúl ez is. Hangalakilag vö. a *tilut* (mai *till*) alakra: 1211: *Holt* Wag (Pannh.), 1214: *Holutuuag* (uo.) 1223: *Holut* Wag (uo.) stb. OklSz. Vö. erre Hunfalvy P. cikkét is: Régi magyar szók, NyK. 5:257, hol az 1214-ben kelt szentmártoni (pannonhalmi) oklevél adatával kapcsolatban azt írja, hogy „azt kell elfogadnunk, hogy 1214 tájban azon a vidéken ezt a szót *holut*nak és *hólt*nak ejtik vala.“ Így állhatott „a Temetési Beszédben is *cholt* mellett *odut*, *tiluwt*“ (id. cikk.) ua. vidéken, tehát épen Mátyusföldön. Vö. *alut* = altat MA. NySz. és Menyhén, Nyitra m. ma is (NyF. 20:9). Az elb. múltra vö. fennebb *munda* és *mundoa*. A teljesebb tőalakokra meg lennebb: *uruzag* stb.

22. *wt*, *w* (olv. út, ú Sz⁹, a. m. őt, ő) fgr. névm. Ilyen alakú használatára vö. *hw* ÉrsK., *hw*, *hwk* LevT. 1:37 (1547, Vasvár), *hw*, *hew*, *hwk*, *hywtet*, *hewtet* JordK., *ű* Monoszlai (Nagyszombat), *ű* Telegdi M. (Nagyszombat) stb. NySz; ma is: *űtet* és *ötet* Mátyusf. Nyr. 19:564, *ű*, *űtet*, *űket* Veszpr. m. Szlavónia, Orosháza, Csallóköz, Alföld, Szatmár stb. MTsz. — Tehát a Felsőduna mellett, Dunántúl és másutt.

23. *ig*, *igg* (olv. igy, iggy Sz⁹ vö. MUSz. és igyemben = egyemben, Sztárainál is, RMK. 5:360) fgr. számnév. Irására, a HB-et jellemző más sajátságokkal együtt vö. más egykorú adat hiányában a rokonalakú *ëgy*, sacer, sanctus-ra 1193: *Faer egiaza* (igy) és *Feyrhigaz*, hn. (OL. D. 27. F.-Somogy m. é ~ i-vel együtt), 1229: *Feejreghaz* (Pannh. Lib. Rub.) 1240 k: *Feyreghaz* (Pannh.) 1251: *feir ighaz* (Pannh. Tih.), ellenben 1287: *Hegku* (Lelesz) stb. OklSz. Az *egy*, unus-ra később is: *ygy* EhrK. *yyen yyen* KulcsK. (Dtúl, Vas m.) NySz. — Tehát Felsődunántúl pannh. okl.-ben is és a Felsőduna palócos mellékén.

24. *ge* (olv. gye, a. m. *de* palatalizálva). Fgr. ktszó d:gy nyelvjárásai hangváltozással, vö. Révai Antiquit. 156. és Simonyi

MKöt. 1:174—5 is. Régiségből máshonnan így nem ismerjük; de hasonló egykori alakok előfordultára vö.: *Gyoyg* (így! Anonymus c. 46, ma Diósd, Tétény mellett Dtúl, vö. Mel. Szlávj. II. 41; más régi példák OklSz. 1) *dió* és *diós* alatt: 1203/1254: *Geo* [a. m. dió?] *osou* (Veszpr. Merenye) 1229: *Gyogu* (olv. Gyíogy v. Gyógy? a. m. Diód) Pannh. Lib. Rub. 24—34. 1319: *Gyous-patak* (Körmendi gyűjt.) stb. Ellenben már 1430: *Dyosberek* (Lelesz Acta) és 1456: *Dyostelek* (Pannh. is). 2) *dísznó*: *gisnav* (1055. Tih. al. lev. NyK. 25:133)¹ és más példák OklSz. 3) *diák*: *gyak* (Pozsonyi Krón.) *gyiák* Palócság stb. MTsz. 4) *Dénes*: *Gyenes*, vö. ma is *Gyenesdiás* község, Balaton mell. Zala m. 5) *szelid*: *zelegysegh* Komjáthynál [Nyitra m.] Révai: Antiquit. 157—8. Vö. a *fűzegy*, *fizegy* szókat is OklSz. 1055: Juxta *fizeg* *munarau* kerekü... ad *fizeg*, ultra *fizeg* (Pannh. Tih.) stb. — Ime tehát „a magyar nyelv egy részében (a dunántúliban) az *e*, *i* palatalizálta az előtte levő mássalhangzót“ (Mel. id. h.); de különösen Felsődunántúl s a Felsőduna mellékén Mátyusföldön és a palócságban fordult elő e sajáttság. Vághosszúfalun (Mátyusf.) ma is *gye*, *gyió*, *gyisznó* stb. járja. (Saj. értesülés.)

25. *meret* (olv. mérött Sz⁹ ill. méret a. m. miért, mért) Fgr. összetétel ebből: *mē-érött. Hasonló alakú használatára vö. *mért* MA: Bibl. NySz. és *mér* Csallóköz, *mét*, *métt* Dtúl Vas m., Szék. és Moldvcs. stb. MTsz. Vö. *mē: *menyi* fennebb és a fölthető hosszú tt-re az *odutta* és lennebb az *erette* cikket.

26. *nū* (*num* olv. *nöm* Sz., a. m. nem vö. *Nomuolou* is 1211, NyK. 43:117, 122) Fgr. határozószó. Egykori adatok: 1174: *Numwog* (Veszpr., Kisberény) 1211: *Numuogi* (Pannh. Tih.), 1211: *Numuolou* (uo.) 1240 k.: *Numhyv*; ellenben 1462: *Nemverth* (nem vert) Múz. Kállay, OklSz. 1447: Johannes Bornemisza (Károlyi Okl.) 1449: ua. (Lelesz Acta) 1453: *Bornemyza* (Veszpr., Fajsz.) stb. Ld. NySz. is. — Tehát a HB. korában a Felsőduna mellékén kimutatható; később OklSz. és NySz. alapján általában ott is, bizonyosan ö:ë visszafejlődéssel, *nēm*. Mátyusföldön Szencen ma is: *nöm* is, MA: NLI. is: *söm* 89. Ellenben vö.: *nemenec* lennebb!

27. *eneyc* (olv. enéik v. ennéik: Révai Antiqu. 162; rövid *n*-nel vö. NyK. 42:433, enéik MNyv. 9:341, így Sz⁹ és én is) mai: *ennék*; fgr. eredetibb, összevonatlan 3. szem. föltételes, *izó* alak, vö. TMNy. 1:601 és MNyv. id. h., pl. NádorK. *megfezteneiceek*, *betelneiceek* alakjaival és a *fekkenyek*-félékekkel, Szinyei NyH⁴ 114. Egykori általánosabb használatára vö. még 16. sz. is: *hozattatneik*, *fogattatneik*, *veritőzneik*, *ölettetneik* (WeszprK., Dtúlról,² — TMNy. id. h. ugyanabban a kódexben *é-zó* alakok

¹ Ld. Erdélyi László: A tihanyi apátság kritikus oklevelei Akad. értek. 1906. 26, 34. is.

² Vö. fennebb 33. I. jegyz.

is: *emneyeek* stb. 602., mint a HB. nyj.-ban *é~i*: *elnie, ilezie*). A göcseji nyelvjárásban mai nap is: *emnejik* ez a lány, sőt: *laknaik, meghiznaik* stb. Budenz-Album 167. (ld. TMNy. 602. is). Vö. az órségi tájszóiasban is a hasonló alakú tárgyas többes 3. személyt: *vünnejik, mөгәнnejik* = vinnék, megennék, Nyr. 7:420. Olyan alapon lettek a Felsőduna melléki egyes 3. szem. alanyi ragozású *iző* alakok is: *ënnik, innik* stb. pl. a győrszigetközi nyj.-ban, NyF. 38:21. — Tehát valaha Dtúl és a Felsőduna mellékén is meglehetett ez, mégpedig a palócos *i-ző* vidéken is, vö. a *fogattathneyek*-féle *é-ző* (PozsK. 20, TMNy. 602) és az *chetneji*-féle *iző* alakokat (hevesmegyei nyj: NyF. 16:24).

28. *emdul* (olv. éindül Sz⁹, íráshiba föltevésével, vö. Nyr. 32:485, illet. MNyv. 1:22; szerintem: émdül, íráshiba nélkül, vö. MNyv. 10:128—130¹ s TMNy. 259: émdül, de az *e* rövidségére vö. NyK. 42:334) a. m. ma: eendel, enni fogsz. Fgr. *ü-*, későbbi *ö-ző* alak, vö. mai észó(l), keresó(l) dtúli és felsődunamelléki alakokkal. A benne levő *-md*, egykori föltehető jövőképző, íráshiba nélkül való előfordulhatására vö. e hasonló alakokat: 1109. Kálmán kir. okl.: *Zamtou* mai Szántód Dtúl, a XII—XIII. században csaknem végig *nt*-vel, pl. 1208—1235, a HB. korában is így. 1211: *Zamthou* és *Samthou* Pannh. okl. Csak 1295-től *nt*-vel, vö. NyK. 34:139. Vö. továbbá mai *donga* 1233: *dumga*, csak átiratban *Dunga* Pannh. okl., mai *Ádánd* somogyi község 1265-ben, a HB. kora után is: *Adamd*, csak 1279: *Adand*; mai Szerencs Anonymusnál c. 31. még *Zeremsu*, mai zalamegyei *Lenti* egykori *Nemti*; *Szenc* meg régebbi *Szem(p)c*, mint *kegyend* < *kegyelmed* stb. (Ld. MNyv. id. cikkem, 129). — Ez analogiák alapján az *emdul* alak is előfordulhatott Dtúl és a palócos vidéken is. Vö. mai *cinterem* *coemeterium még *cymterem* az EhrK.-ben, míg ÉrdyK.: *cyntyrym*, CorvinK. *cynterym* stb. NySz. A zártabb rogozású szóvégre vö. ma is a *rëndűsz* (=rendelsz) stb. felsődunántúli és a *türülüd* (vö. töröld Szék.), *fürünnyi* stb. nyitrai palócos alakokat (NyF. 20:4). *Ki nopun emdul oz gimils twl* kifejezésre vö. a) hogy a *ki* melléknévi használata régi nyelvmélekben, dtúliakban és felsődunamellékiekben is általános (pl. ÉrdyK., BécsiK., NagyszK. stb.) ld. NySz. b) vö. fennebb a *gimilcictvl elnie* kifejezést és előfordulása helyét.²

29. *halalnec* (olv. hálálnek Sz⁹) a. m. mai: halálnak, fgr.

¹ E cikkemben a Révaitól idézett olvasat sajtóhibás és így javítandó: *endöl* *emdöl, 129. l. Uo. *ëndöl, cëndöl* után Nyr. XXXVII. 295. javítandó; az *emdül* meg zárt *ë*-vel: *ëmdül*, 130. l.

² Ha *emdul* csakugyan íráshiba volna *eindul* helyett, ez az *iző* alak épügy előfordulhatott volna a HB. nyelvjárásában, mint *scegin, ilezie* stb.; csakhogy itt egyéb nehézségek volnának, vö. Nyr. 37:295. Az *eneyc*-ről is kiderült újabban, hogy nem íráshiba a rövid *n*-je, vö. fennebb; miért ne lehetne az *emdul* is hibátlan alak?

A szóra — mely közmagyar szó volt — vö. 1152: *Halaldi szn.* Veszpr. 1211: *Hii sunt vdornici (v nélkül)... Tengurd... Kerus Halalud... Zicus* (Pannh. Tih.) OklSz. — mint látjuk, a HB. más sajtáságaival együtt. Az illeszkedésnélküli alak, mint Anonymusnál: *Ousadunec, Oundunec, Tosunec* stb. (ld. Fejérpataky kiad., Sim. MHat. 1:277 és OklSz.: *-nek* címszó) valaha a *-nek* rag magashangú eredeténél fogva természetesen általános volt; de néha ma is előfordul Göcsejben, Órségben és Hetésen: *nyavalának* stb. (Sim. id. h., Bal. A m. nyelvjárások 124.), mint a *-vel, -nál, -hoz, -szer* ragok nem illeszkedése ugyanott s a *-szer* ragé a középső palócban, a *-vé* ragé meg a Palócságban és Székelységben. (Bal. uo.) Vö. még Nyitrában: *Szalakószbe, másszër, sokszër* (NyF. 20:11—12). Az „a mai tájnyelvi adatok alapján Nyugat-Magyarországra utalja a kutatót.” (Sebestyén: *Ki volt Anonymus? II. 70.*)¹ Ez a Felsőduna palócos területére is joggal föltételezett *á—á* ejtés pedig ma is megvan Mátyusföldön: *hálál* (Vághosszúfalu és Szenc, saj. megfigy.) Valaha sokkal általánosabb volt s így Dtül is meglehetett (vö. Nyr. 24:153 és NyK. 42:16). A nem illeszkedésre vö. *milostben* alakot is fennebb.

30. *halalaal* (olv. hálálálál Sz⁹, illet. hálálálál, mai: hálálával) *v* nélküli, de illeszkedett raggal. (Ezért sem lehet göcseji alak, vö. fennebb). Egykori előfordulására vö. 1055: *Indeque... ad luazu holma* (Tih. al. lev. NyK. 25:136) 1211: *Ruoztlicou* (Pannh. Tih.), 1264: *in terra Luaz* (Mon Strig.) stb. OklSz. *Ruozd, Ruozti* mai Ravazd Pannh. r. tört. 1:816. Ma is: *hoas* Göcsej, *hoá* (hová) Vas m. és abból (vö. Nyr. 41:427) *há* (*há míssz?* *i-zéssel*, mint a HB.) Dtül: Sopron, Vas, Zala m. stb.; fölfelé meg Pozsony m. MTsz. — Tehát a palócos területen is előfordulhatott az alak. Vö. még: *fuás* MA. szót., *hófuát* ma is Répce vid. Nyr. 20:411; *kues* kut (1055: Pannh. Tih.) OklSz. *valamyl* EhrK. 77. és más efféle magashangú alakokat is *v* nélkül ugyanezen területen. Vö. *kegilmehel* és *zumtuchel* címszókat is.

31. *halalut* (olv. hálálut Sz⁹, ill. hálálut) ered. teljesebb tövel, mint fennebb 1211: *Halalud szn.* (olv. Hálálud, mai: Haláld) Pannh. Tih. okl.-ben, OklSz. és zárhangú tárgyessé, mint pl. *adamut*. — Tehát ua. területen fordulhatott elő ez is, mint amazok.

32. *holz* és *choltat* (olv. holsz, Sz⁹, vö. NyK. 35:440. és holtát Sz⁹) fgr. Vö. előfordulásukra és részben írásukra is: 1355: *Holnyahagow* (Körmend), 1357: *Holnyahagion* (Zala Okl.) OklSz. — illet. 1211: *Holtwag* (Pannh.) 1214: *Holtwag* (uo.) stb. OklSz. — Írásukra: 1055. *humuk* és *kumuk* (így) is; *tichon*, mai Tihany (NyK. 25:136, 145); *horh*, *horho*, mai:

¹ Vö. ettől kissé eltérően Anonymus helyi eredetére Hóman Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése c. cikkét, Turul 30:107. Komárom és Eger környékén tapogatózik.

horog (mély hegyi út): 1095. *churchufen* Pannh., 1234: *Churhufen* uo., NyK. id. h. 137. Vö. lennebb *charmul*, mai: hármul, háromszor, alakot is. Tehát a *ch* a HB. területén is részben fönmaradt tájszólási sajáttság is lehet (vö. Sim. Nyr. 9:105—6) s ebben is egyezik a felsődunántúli s némely felsődunamelléki emlékekkel; vö. *Palachta* 1265 (ma is falu Hontban) és EhrK. 6. is *charmad* és *harmad* (Nyr. uo.) Vö. még fennebb *chomuv* és *tilutoa* címszókat is.

33. *hadlana* (olv. halláva Révai, hadlává Sz⁹, hadlavá Mészöly Nyr. 38:345, hgdla-va, ill. hadlává > hadláva Melich MNy. 9:161, 397¹; szerintem kettőshangzóval: hadlává, palócosan (vö. *tilutoa*² és TMNy. 628) fgr. eredetibb *dl*-es alak, vö. MUSz. és Szinnyei NyH⁴ 143. Egykori előfordulására vö. egyéb adatok hiján: *vadlany* = vallani, EhrK. 10. és *megvadlotta* ÉrdyK. 402. Hogy ezekben *dl* volt a mai *ll* helyén, arra fontos bizonyíték ma is a vasmegyei szlovén nyelv. Vö. ugyanis *vadlívati*: vallani és más efféle példák, a tóban is *voluvat'* mellett *vodluvat'*: megvallani (Melich, Nyr. 32:234). De vö. ma is a fehérmegyei: *vádú(l)* = vállal ígét. — Ugyanígy a régi *üll*, *ill* (feiern, ünnepet üll, mai: ünnepet ül), régibb *wdöl*, *yd* stb. pl. wdnepet *wdöl*, sabbata sanctifices PeerK. (Dtúl), *wdnlwk* az wdnepeh, az napokoh... *wdlytek* Komj: SzPál (Nyitra m.), ez mai napot... *vdlik* Sim: Evang. Bártfa 1608., *ydlywk* Medgyesi Pál: Bayle 1636, *üdlünk* Pósz: Igazs. S.-patak; *ydlik* Szék: Krón. stb. NySz. — Főként Dtúlról és a palócós területekről. — Vö. továbbá: *Edlelmes* coniunx (1117. III. Béla kir. okl. OklSz. — F.-Dtúl) az *elleni* (=szülni, eredetibb **edleni*) ige származéka (vö. Mel. Nyr. id. h. 233). Végül: *villa* a mai palócban is *vidla*, illet. *vidlá* Gömörben, Abaujban, Zemplénben MTsz., sőt Ungban is, Kolb I. [A *hadl*-igéből úgy lett pl. a szenci nyj.-ban is később *hall*, mint *üdl* > *üllök* ünnepet MA. NySz. és *ebédlettünk*: *ebédlettem* MA: NLI. 65:67, 69.) — Az *-ana* végű elb. multra a *tilutoa*, *mundoa* v nélkül látott alakokkal párhuzamosan vö. pl. a pannonhalmi birtokok közt 13. sz.: *Zoa* és *Zana* (Győr m., A Pannh. r. tört. I. indexe és Nyr. 32:411) — a későbbi Szava,³ Vének fölött (ld. Győr m. és város leírása 489, 519. és vö. *Szavay* cs. uo.; tehát inkább *Szává!). Effélék főként dunántúli eredeti oklevelekben (vö. Nyr. id. h.) — A *hadlana* *cholat* igenévi szerkezetre meg vö. Ne *zegyenletek* alamyznaert *menteteket* EhrK. 81., fogják az hadak *létét* hallani Nagyszomb. kalend. 1621 stb. — a régi irodalomban elég gyakran (ld. Simonyi cikkét Nyr. 36:241), íme a Felsőduna mellékén is.

34. *feledeve* (olv. feledéve Révai és Sz⁹, feledévé Mészöly

¹ A különnyomatban: hadláva, 74. 1.

² Csak azzal a palóc kettőshangzóval egyeztethető a *tilutoa*, *mundoa* v nélküli ugyanolyan alakokban az *o* (=ó).

³ Vö. Kolozsmegyében is: Mezőszava.

Nyr. 38:346—7. és feledävö Melich MNyv 9:397. én: feledüté vö. *hadlana* párhuzamos alakot) a. m. feledé. A szó egykori előfordulására vö. 1211: In villa Fotud . . . ioubagiones Vosud Boca *Feled* (Pannh. Tih.) OklSz. Engedelmessegnek *feledene* EhrK., el-*feled* MA., EhrK., Apork., ÉrdyK., Pesti: NTest. stb. (NySz.) — tehát a Felsőduna mellékén és ezzel összefüggő területeken. Mint föltehető köznyelvi szó kétségkívül másutt is. Ma némely nyelvjárásban csak *el-felejt* járja (pl. Hszk.). — Az elb. múlt alakra és használatára vö. a *munda* alakot.

35. *urdung* (olv. ördög Sz⁹, vö. Munkácsi ÁKE. 1:503 *ört-ög), (ü-) ö-ző és *n*-es nyelvjárási alak volna (vö. NySz. MTsz. adatait és *ördögös*, irod. és közny). Egykori területére vö. 1392: *Wrdungh* (Pannh. Tih.), 1396: *Vrdunk* (Veszpr., Karácsonfalva); 1288: *Vrdungh* (Károlyi Okl.) és 1414 is: *Vrdeungh* (Sztárai Okl.). Ellenben 1075/1217: *orduksara* (*n* nélkül, Garanm. Apáts.), 1358: *urdugsara* (uo.), 1369: *Vrdug* (Leesz Acta) stb. OklSz. — *ördenges* mesterek (JordK.), *ördögös* (MA.: Scult.), *erdeng* Ném. Gl., *erdeg* JordK., ÉrdyK., Pozsk., *erdögseeg* ÉrdyK., *ewrdewgenkewt* EhrK. stb. NySz. — Ime Tihany és Veszprém vidékén a 14. században *s* (ü-) ö-vel és *n*-nel, Mátyusföldön (MA.) később is úgy *s* a keleti palócos részen is fordult elő így (Károlyi és Sztárai Okl.).

36. *intetvinec*, *ildetuitul*, *kinzotviatwl* (olv. intetvinek, ildetvítul, kinzotviátul [-túl?]) Sz⁹, a. m. intéseinek, üldözéseitől, kinzásaitól) fgr. szók. Egykori előfordulásukra más adatok hiányában vö. hangalakilag: 1055: *kurtuel* fa (NyK. 25:138, Tih. al. lev.), 1340: *Chunkakurtuel* (Körmend, Seregélyes), 1358: allo *kurtuel* (Pannh. Tih.), *kurtuele* (uo.), 1385: *Chomkurtwyl* (Veszpr.) stb. OklSz. Thoaba az *körtfelre* (LevT. 1:294, MG. sempthey, Galgóc, Nyitra m.) | *intetv*- alapszavára: *intee* JordK., *inteti*: el feddeti, el tiltja MA. NySz. | *ildetv*: ki *yldeozwen* ÉrdyK. meg *yldeznek* JordK. NySz. Analog. *ülés*, *ilés*: 1338 *kuruspelylese* (Veszpr., Alsóörs) stb. OklSz. | *kinzotv*- *i*-ző alakra: *keen* ÉrdyK., *kiny* Born: Ének és Préd., *kin* MA.: Tan. stb. NySz. és alakilag: 1225: *Kynus*, *Bizoud* szn. (Pannonh., NyK. 25:152). — Ime föltehetőleg ugyanazon területen, mint az eddigiek, a HB. egyéb sajtáságaival együtt; az utóbbi *i*-ző alak szerint a Felsőduna mellékéről. A *-tül* területére vö. fennebb: *gimilictul* stb.

37. *wl* (olv. ul) Sz⁹, illet. ul; vö. fennebb 17. l. és vö. pl. 1290: *Gelyan*, mai Kilyén Mel. Szlávj. 2:17) fgr. Egykori alakváltozataira és előfordulására vö.: *olyw* és *oly* EhrK., *ol* BécsiK., *wly* LevT. 1:205 (Dtül), *oly*, *olyat* MA. NySz. (ezek tovább fejlett, palatális alakok) — ellenben: *ol* hitóm TihK. 4. (Dtül vö. fennebb), *ol* MA: NLI. 90. (Molnár B. Szenc), ma is: *ollan* Szenc, saj. gyűjt. Továbbá: *ukor* (olykor) Sopron m. Répce mell., *uan*, *ujan*, *ujjan* Veszprém m., *ua*ⁿ Baranya; *ol* helen Vas m., *olík* Sümeg stb. MTsz. Vö. még: *ujjan* Balatonfelvidék NyF. 40:12, *ojan* és *ollan* Pápvadék NyF. 17:10,

uan Gyórszigetköz NyF. 38:19 stb. — Ime *u*-val, illetőleg *l*-lel ma is kimutatható Dtúl és a Felsőduna mellékén.

38. *keseruv* (olv. keserű Sz⁹, ill. kësérüv, vö. TMNy. 1:83 és 340 is) fgr. kicsinyítő *-v* képzős alak. Egykori előfordulására vö. 1211: Vdornici... hi sunt *Quesereu*... (Pannh. Tih.), 1237/1525: *Kesereu* (Veszpr. Lula), ellenben: 1482: *keseruv* (Veszpr. Kovács) OklSz.; *keserüluen* NagyszK., *keserülnek* (WeszprK. Dtúl ld. fennebb), këserü Decsi és Zvon (Dtúl). Nyiltabbá vált alakok: *keserő* BécsiK., *keserőlő* MA: Scult. (de: *keserűség* MA: NLI.) NySz. és *keserő* Palócság. Ma is: *keserü* (*keserüv) a Felsőduna mellékén, Székelységben s irod. és köznyelvben. Vö. a *keserves* analogiájául *gyönyörves* (=gyönyörű) is palócvidéki nyelvjárásokban, pl. Nógrádban. (TMNy. id. h.) — Tehát föltehető, hogy *këserüv* a Felsőduna palócos mellékén éppen járta.

39. *vize* (olv. vize = leve Sz⁹; vize = íze [?] sapor eius Révai Antiqu. 204, 360 és Budenz MUSz. 765, 828; Zolnai Nye. 67: valószínűleg a. m. vize, ‚nedv, succus‘ értelemmel; szerintem is így, vö. a köv. adatokat). Fgr. Előfordulására vö. 1. ‚Nedv, succus‘ értelemben: succus eius *vize* NémGl. (l. Serm. Dom. II. 661.), az nyirfa *vizét* Melius: Herb., az mayoranna *vize* Beythe A.: FivK., borza *vizben* Pápai Páriz: PaxC. NySz. 3:1224. 2. ‚Iz, sapor‘ értelemben kezdő *v*-vel való teljesebb alak volna (iz < *vize) mint *vimad-* a mai *imád-* helyett. Erre a használatára azonban nincs más példa a régiségben, ld. NySz. 1:1645. — Ellenben vö. ma is: *vizes*: leves, körtéről stb. Szék. — Tehát 1. jelentésében, s főkép Dtúlról és ezzel kapcsolatos területről mutatható ki; 2. jelentésében ott fordulhatott volna elő, ahol *vimad*, vö. ezt lennebb.

40. *hug* (olv. hugy: hogy Sz⁹, szerintem is így, vö. alábbi adatokat) fgr. adv. és ktsz. Töve: *ho*, illet. *hu* (vö. MUSz. és Szinnyei NyH⁴ 151¹ adatait és TMNy. 1:96), a HB. nyelvjárásában s egyes nyelvjárásokban ma is zártabb alakban. Egykori előfordulására vö.: *hug¹* és *hogy* EhrK. 2, 3. és *hugy* Palócság (Tud. Gyűjt. 1819, 6:35), *hugyan* adv. Mátyusföld Nyr. 20:74; *hugy* és *hugyan* Veszprém m., *hugyan* Komárom m., Tolna m., *huty*, *hutyán* Baranya m., *hutyán* Szlav. stb. MTsz., *hugyan* Fehér m. Nyr. 30:273, Sopron m. (saj. gyűjt.), *hugy* Felsőpest m. Tápióbecske (Bicskei Róza) — s vö. ezzel összefüggően a *hun*, *hunnan* és *hunnen* stb. alakváltozatokat a ‚hol, honnan‘ stb. helyett, NySz. és MTsz.: főként Dtúl, felsődunamelléki Palócságban, erdélyi népnelvben és ezekkel összefüggő területeken. Tehát a szóban levő alak is uo., hol az eddigiek.

41. *turchucat* (olv. turkát Sz⁹, szerintem turchukát v. torkukát a. m. torkukat. Az *u*-ra vö. MUSz. 244, TMNy. 1:96

¹ A KT. ilyen adatát nem idézem, mivel az emlék nyelvjárása még nincs tisztázva.

stb. a *ch*-ra meg mint esetleg nyj. sajtáságra vö. az alak helyesírását és Simonyi, Nyr. 9:105.) fgr. demin. képzős fn. ragozva. Szinnyei másolási hibának tartja ez alakot a tárgyeset nyílt kötőhangzója miatt. (Vö. a többi zártabb tárgyesetet: *adamut*, *angelcut*, *urot*, *utot* stb.) Szerinte az eredeti szövegben *turchat* volt, de a másoló (?) odaértette Évát is s így lett *turchucat* (Nyr. 32:485, MNyv. 1:22). Szerintem mindenesetre föltűnő az *-at* tárgyeset az *-ut* és *-ot* mellett, de nem példátlan az akkori kiejtési és helyesírási ingadozás mellett, amikor még nem volt megállapodott írásmód. (Vö. más példáimat MNyv. 10:130). Itt éppen efféle példákat is idézhetek. Vö. *punctumot*, de *urakat*, *magukat*, sőt *templomat* (mint *állapot* többször) MA: NLI. 329—331, nagyszombati levél; *Ádámot*, de: *álmat* látott (Szék.); *számot*, *napszámot* fizet, de: *napszámások* stb. uo. (á után is!) *nyugot* ~ *nyugat* irod. ny. is stb. Vö. a HB.-ben a *mundow*, *hadlana* stb. más látszólagos következetlenségeket is. Itt eredeti értelmi egyeztetés is lehet, mint ahogy Döbrentei is vette (RMNye. 1:21) — ami a régiségben és népnyelvben gyakran előfordul — s a *turchucat* éppen olyan alak lehet, mint ma: *lábukat*. — A szó egykori előfordulására vö. 1229: Keralturky (Pannh. Lib. Rub.), 1337: Farkasturuk hn. (OL. D. 3064, Anjou Okm. 3:358, Bácsi káptalan és Visegrád, *ë* ~ *ö* alakokkal kapcsolatban: Myhalteleky, Dynesteluky) OklSz.; a szlavóniai nyj.-ban ma is: *turkos-turkig* Nyr. 5:65 és MTSz. (OklSz. és NySz. többi adata mind későbbi korból és nyiltabb hangzóval: *-thorka* stb. Ezek tovább fejlődött alakok.) Az *-uk*, *-ük* birtokos személyragra vö. ÉrsK. és Komjáthy (Nyitra m.) adatait TMNy. 1:715 és hogy a Tiszától nyugatra általában *-uk*, *-ük*-et mondanak (Balassa, Magy. nyelvj. 137). A nyiltabb *-at* tárgyesetre vö. még Molnár Albertnél is: *Lukácztot*, *Magyarországot*, de: *szolgámat*, *házamat*, *tanítványokat* stb. (Corp. Gramm. 272, 278, 284 stb.) Mátyusföldön és Dtúl ma is: *lábukat* (saj. gyűjt.), pedig amaz palócos terület. Tehát uo. a *turchucat* alak is előfordulhatott. — Vö. még HB. heon, EhrK. 109, 110 *hyuan*¹, mai *hiún*.

42. *mige* (olv. migé, Sz⁹) fgr. adv. teljesebb alak. Egykori előfordulására más ilyen adat hiányában vö. HB. *ig*, *igg*, *kegilmehel* (ma nyílt *e*-vel), *isemucut*, *gimilc*, *eleue* stb. alakokat; továbbá: *igenyesset* Mátyusföld Nyr. 20:26 és *igenyēs* Szék.; s a későbbi *meg* felsődunántúli és palócvideki formákat OklSz.

43. *zocostia vola* (olv. szakasztja valá Sz⁹, ill. szokosztjá volá vö. MUSz. és TMNy. 88.) fgr. imperf. — A szótó egykori előfordulására vö. 1099/1399: ad vallem *Zakathegy* (Pannh. Tih.), 1358: *Zakathig* (Pannh.); 1055: *Zakadat* (Pannh. Tih.), 1211: *Zacadat* (uo.) stb. OklSz. és NyK. 25:142; a zártabb alakra ma is: *szokaszt* (Fehér m. Perkáta, Vángel J.) *szokajt*, *szokajd lē* (Zala m. Csente és Alsólakos, Országk. K.). Vö. a hasonló

¹ Vö. Nyr. 38:344 is.

fokaszt alakot is, Székelység és Arad m., Debrecen, Zemplén m., Bodrogköz. (Saj. gyűjt. és hallgatóim). Tehát föltehetőleg Dtúl, a Felsőduna mellékén és palócos területen előfordulhatott a szóban levő alak is. Vö. *chomuv, milost, zoboducha* stb. alakokat is; ragozására meg: *latiatuc*, fennebb. Hasonló kifejezések használatára meg: *étkeket is megszakasztja*, Pesti G., *magvat zakaszt* NagyszK. 302, stb. idézve RMK. 1:240.

44. *muga nec* (olv. mugának, Sz⁹, a. m. magának, vö. MUSz.) fgr. névm. — Egykori ilyen zártabb hangzós megfelelésre vö.¹ 1082: Hygmugos (1221: Hegmogos) falu Zalában, Jerney id. m. 1:53; *Turzol, Sunad* (mai Tarcal, Csanád) Anonymusnál — az ország nyugati feléből, vö. fennebb: *halalnec*; 1217. *Chupud* (Csapod, Sopron m.), 1276. *Bukon* (mai Bakony) Sim. Nyr. 8:484. 1211: Udornici... *Mogus* — kétszer is (Pannh. Tih.) OklSz. — már tovább fejlett formában. — Tehát ez is előfordulhatott Dtúl és a Felsőduna mellékén uo., hol *halalnec* (vö. ezt fennebb). A *-nek* rag nem illeszkedését vö. uo.

45. *foianec* (olv. fojánék, Sz⁹, a. m. fajának) fgr., egykori zártabb hangzójára vö. MUSz. 486. Olyan alak, mint *uola, holz* stb. — tehát uo. fordulhatott elő, hol ez utóbbi (vö. fennebb) és a többi zárt alakok.

46. *horoguvvec* (olv. horoguvék, Sz⁹) fgr. elb. m. Alakjára vö. 1211: Feguueres Erdeus *Horogus* [szn.] *Vodos* (Pannh. Tih.), *ioubagiones Beke Gentus* (olv. Gyentös) *Horogus Opus* (uo.), 1337: *Haragus* (Pannh.) — Tehát más egyező sajátságokkal együtt Felsődunántúl. Bizonyára ezzel érintkező területeken is; vö. ide is a *holz* stb. alakot.

47. *veteve* (olv. vetéve Sz⁹, ill. vetéüé) fgr., vö. *feledeve*, fennebb.

48. *muncas* (olv. munkás, Sz⁹ a. m. fáradtságos, gyötrelmes) szlávj. vö. Melich id. m. II. 344. Egykori előfordulására vö. 1198: *Munka* (Körmend: Szentgothárd), 1211: *Muncha* (Pannh. Tih.), 1227: *Quorum nomina...* *Beneduc Cholov Pete...* *Munka* (Veszprém: Kál) stb. OklSz. — A *veteve wt ez muncas vilagbele* kifejezés szórendjére vö. Molecz: A m. szórend tört. fejl. 68—71. ilyen példáit az EhrK., Bécsi, Münch., Apork., NagyszK., Molnár A: Bibl. stb. nyelvemlékekből s ma is különösen a dunántúli és az ezzel összefüggő erdélyi népnyelvből. — Tehát legalább is uo., hol az eddigiek.

49. *levn* (olv. lön [?] Sz⁹ is; szerintem: lëün kettőshangzóval, vö. fennebb²) fgr. elb. m. Vö. *lewt* vala EhrK.; *lön* BécsiK., *lön* MA.: Bibl. (ezek tovább fejlődött alakok); *lött* vala Tinódi (RMK. 3:47), *leen* JordK., *leenék* Jord. és ÉrdyK., *leen* ÉrsK., *leen* és *len* KulcsK. NySz. *lën* Szék. nyj. stb. Tehát felsődunamelléki nyugatibb palócos nyelvjárásban is kettőshangzós, illetőleg

¹ Etimologiailag is ld. MUSz. 599. 1.

² Egyszerű *ö* hangot *u* = *ü*, *ö*-vel is kifejezhetett volna a HB. írója (vö. pl. *zum-*), minthogy a hosszúságot nem jelöli.

ebből tovább fejlődött *ö-ző* alakban, míg a dunántúli nyugati területen, sőt Drávamelléken is *é-ző* alakban, mint amazzal öszszefüggően a keleti, *ë-ző* székelységben is.

50. *puculnec* és *pucul* (olv. *pukulnek*, *pukul* Sz⁹) szlávj., róm. kath. szláváságból (szlovén-horvát), mint *milost* stb. vö. Melich id. m. 1:2, 84, 2:91, 94 és 378—84. Egykori ilyen zártabb előfordulására vö. 1301: Terra *Puklustheluk* vocata (Anjou Okm. 1:4 Egri káptalan; más *ö-ző* alakok is uo.) 1325/1347: *Puklustheluk* (Körmend, Miskouch). 1256: *Puklusy*, hn. Wenzel, Árpádkori új okm. VII. 430. (Székesfehérvári káptalan, a Chunad nemzetségbeliek birtokosztályozásában, *ö-ző* alakokkal). Már 1445: Johanne *Pokol* (Veszpr.) stb. OklSz. Ld. Csánki II. 518, 637 is: *Poklostow* 1425. Baranya, *Poklosy* 1431. Somogy m. Tehát a Felsőduna mellékén éppen előfordulhatott a látott alakban. Ragja nem illeszkedésére vö. *halalnec*.

51. *feze* (olv. *fésze* Sz⁹, mai: *fészke*¹) fgr. vö. MUSz. — Egykori előfordulására más adat hiányában: 1304: Keseleu *fesceek* (Veszpr., Vámos); 1324: Hotwan Beseneu Parartzekul Keselen *feszek* (OL. D. 2223. Somogy m. Igor közelében), 1342: circa fluvium Keselefezek alio nomine Saar... (Veszpr., Sebes) stb. OklSz. — A *puculnec feze* képes kifejezésére vö. Hunf. példait NyK. 4:244, pl. De Herodes ördög... *fészke* és hayléka lévén (Bornemisza Préd. Felsődunamellék) — és: Az kegyetlen-ségnek... *fészke* Balassi B. (Nógrád m.), Zolnai Nye. 68. E kifejezés szórendjére: es *levn halalnec és puculnec feze*, mint fennebb: *veteve wt ez muncas vilagbele* vö. ugyanazon nyelvemlékeket (EhrK. stb.), Molecz: id. m. 40. I. Az *ez* illeszkedés nélküli alakjára meg vö. *ozchuz* lennebb.

52. *nemenek* (olv. *némének*) fgr. Előfordultára vö. 1135: quorum nomina... Zelemen *Nemusd* tumpa Chekez (Pannh.) 1347: *Nemus* (Veszpr.), 1373: Nicolaus dictus *Nemes* de Azzunfolua (Pannh.), 1431: Michaela *Nemes* (Veszpr., Nagypécsöl) stb. OklSz. Ellenben vö.: *num* (nem, ktsz.) fennebb. — Tehát mint a HB.-ben, a pannonhalmi és veszprémi oklevelekben is a fn. és a ktsz. akkor kétféle alakban fordul elő s a *nem* fn. is uo. mutatható ki, mint a *num* ktsz., *ö-ző* sajátással együtt. Ma Felsődunántúl a kötőszó is *ë-ző*, bizonyára visszafejlődés következtében; Mátyusföldön azonban az *ö-zés* ma is kimutatható benne vö. fennebb.

53. *tív* (olv. *tü* Sz⁹ is, illet. *tív*, a. m. *tí*, vö. Révai Antiqu. 1:204, 358, Sim. Nyr 9:148 és Mel. MNyv 9:337; szerintem is így, vö. fennebb: *miv*. Vö. Geszthy László énekében is, 1525: *Thyw*, Szilády átírásában *tív* = *ti*, RMK 1:378, 205. (Az ének

¹ E szóra vö. Hunfalvy cikkét NyK. 4:443—449 és uő uo. 6:238—245. Ezzel szemben Szilády Á. újabb magyarázata (Feze, fész, foszlat, MNyv. 1:168—171) sem állhat meg. Vö. ugyanis „és *lön* halálnék és pokolnek *fesze*“ — „et *incidimus* in manus diaboli...“ a HB. latin „egyező typusából“, uo. id. h. 170.

Pesten kelhetett vö. Pesthy Beke F. uo. 378). Felsődunántúl és Palócságban ma is: *mi, mik, mink* stb. *i*-vel.

54. *ember* (olv. embër), fgr. Vö. 1237: filius *Emburd* (Veszpr. Gyepolt), 1251/1271: Legen et *foember* (Veszpr.), 1326/1335: *Emburhalatou* és *emberhalatou* (OL. D. 2515, Anjou Okm. II. 248. Nyitrai káptalan), 1482: Stephani *Ember* (Körmend, Komjáthy) OklSz.; *ember* JordK., ellenben *embör* ÉrdyK., *ember* Decsy Sall., *azonyember* EhrK., *asszonyember* MA.: Bibl. NySz. *embör*: férj, Ormánság Nyr. 1:379 és Órség, Vas m. Nyr. 1:421 (tovább fejlődött alakok); ellenben: *embër* Gömör m. és Mátravid. stb. MTsz. — Tehát *ö*-vel és *e*-(olv. *ë*-)vel is Dunántúl és palócos területen, egykor *ö*-vel Felsődunántúl is, ma csak *ë*-vel, mint palócvideken is.

55 *mulchotia* (olv. mülhatja Sz⁹, a. m. kerülheti el, praetere) fgr. Használatára vö. onnan *muloc* (praetereuntes) MünchK. NySz. E napokat *elmulni* (hos dies transigere) BécsiK. Eszter 9, el akarya vala ewket *mwlathnya* Érsk. Márk 6. (Vö. Mátyás Flórián: Magy. nyelvtud. 2:72); te parančolatodnak vtat el nem *multam* NádK. 172 (NyK. 17:231) Dtúl¹ és MA.: Szót. — Ime közmagyar szó lehetett *e* jelentésében is (vö. MUSz.) s Dtúl és a Felsőduna mellékén is kimutatható egykor hasonló jelentéssel. A képző hasonló írására is vö. *mechettuala* EhrK. 73.

56. *vermut* (olv. vermüt Sz⁹, a. m. sírvermet) összetag. ? vö. Munkácsi ÁKE. 629 (*ü*-) későbbi *ö*-zö alak. Egykori hasonló előfordulására vö. 1294/1367: ad foveam *Ogugverum* (Veszpr., Gyimót), már 1431: ad viam *Agyagveremwtha* (Veszpr., Nagypécsöl). 1222: *Mezverum* (mészveröm, OL. D. 103. Somogy m.). 1257: *Insulam que dicitur Wermus* (OL. D. 456, Baranya m.) OklSz.; ellenben: *verembe* MünchK., *uermet* Pesti: Fab., *vermet* Tinódi RMK. 3:50, stb. NySz. 'Sír, sírverem' jelentésben *ö*-zö alakban vö. De feköz mast a keserű (vö. HB.) coporsoba es a serbe vitetől a soros *verömbe* NádK. 315 (Dtúl, vö. fennebb). *Sírvermöt*: Szegeden, Székelykeresztúron és Mátyusföldön Szenzen ma is így (saj. gyűjt.). *Sírverem* meg Pannonhalmán ma is hallható 'sürgödör' helyett; Bakonytamásiban (Veszprém m.) és Tárkányban (Komárom m.) közönséges [Bódiss Jusztin]. Hasonlóképp *ë*-zö alakban, de ilyen jelentéssel: Sopron m, Sopron, Kapuvártott és kel. szélen, Győr m., Karancsságon (Nógrád m.), Jászfákóhalmán, Nagyváradon stb. (hallgatóimtól). — Tehát Dtúl s a Felsőduna palócos mellékén is előfordulhatott, mint: *terumt*-, vö. fennebb.

57. *oz* és *ozchuz* (olv. az és azhuz Sz⁹, ill. oz és ozchuz vö. ma is: oda, ott, nyj. osztán stb. és EtSz. 1:187, 199) fgr. Egykori ilyen alakjaira vö.: *oz* zeghen embör, *oz* zeghenseg, *ozt*

¹ Előkerülésére és a Guary kódexszel való rokonságára vö. Nyelvemlékt. XV:XXVI, XX. A HB.-del *ö*-zésben, részben *i*-zésben és egyebekben is egyezik, vö. NyK. 17:197, 228, 231, 238 stb. II. De *é*-zése (pl. sér = sir fn.) délebbre mutat. A Nagysz. és TihanyiK.-szel való egyezésére vö. NyK. id. k. 197.

hizóm stb. (16. sz. LevT. 1:104, 105, *ö-ző—é-ző* vidékről); *labayhuz*, *varashuz* EhrK. 10, 155 (vö. TMNy. 1:666.); később is hasonulás nélkül: *aznak* NagyszK., *azba* KulcsK. stb. — *uo.*, hol az eddigiek.

58. *iarov* (olv járou, Sz⁹ is) fgr. partic. Területére vö.: *uolov* fennebb. Ilyen egykori közmagyar alakok nagy számmal fordulnak elő egykori oklevelekben Dtúl és a Felsőduna palócos mellékén (*öző* és *íző* alakokkal is); pl. 1211: *Thocorou...Thogodou* etc. (Pannh. Tih.), 1256: *feredeuzyg iuxta pratum Egrug* (Pannh.) NyK. 25:151. Ld. Pannonhalmi rendtört. I. szó- és névjegyzékét és OklSz. adatait is. Ma is kissé északabbra a palóc területen hasonló kettőshangzós alakok vannak részleges *özéssel* és *ízéssel* kapcsolatban; lennebb meg Vas-, Somogy- és Tolnában, csakhogy utóbbiakban *é-zéssel* (saj. gyűjt.) Vö. *boudog*, *oudonia*, *jov* stb. alakokat is lennebb. — Az *ozchuz iarov vogmuc* kifejezésben az állítmányi kiegészítő egyes számú használatára vö. ma is: hogy ne legyünk *rongyos* (Kúnszentmárton Nyr. 3:31), *jó* légyünk, — ha *rossz* légyünk (Somogy m. Nyr. 4:92 stb. vö. Nyr. 9:227).

59. *wimagguc*, *vimagguc*, *uimagguc*; *uimaggomuc*, *uimaggonoc*; *uimadsagucmia* (olv. vimádjuk, vimádjamuk, vimádjának, vimádságuk miá Sz⁹, ill. vimágyguk, vimágygomuk, vimágygonok) fgr. Vö. 1233, 1235: *Wigman*, 1290: *Wigmand*, egészen a 16. századig *V* v. *W*-vel, mai *Igmánd* Komárom m. (Pannh. r. tört. 1:735 és Wertner M. Turul 30:132). *vymad*, *vimadsag* és *ymadny*, *ymaidsag* (EhrK. 45, 53, 13, 6, 50 stb.); *ymag' maertönc* (BécsiK.) *ymaggywnk egymaseerth*, *uo.*, *ymadjanak erettek* (JordK.) *ymagyatok* az *twtekeh haborgatokerth* (ErsK.), *tyerettekek imadnunk* (Komj: SzPál), *imattam en teerettet* (Mon: Apol, Nszombat); *ymaduam vrat* (BécsiK.) stb. NySz. Tehát hangalakilag is kimutatható a Felsődunamellékén. Különben egykor föltehetően általában így, vö. MUSz. 815 és MNyv. 9:395, s ime ugyanolyan tárgyias és tárgyatlan használatban Dtúl és a Felsőduna palócos mellékén is. Vö. még: *egmasert ymagatoc* Serm. Dom. 1:286 (Ném. Gl.), *ymaggon romayrt* PeerK. 18; *megh imadasra* (1717. Pozsony m. Etrekarcsa MNyv. 9:276); ma is *imád* = *kér'* Csallóköz, MTsz., Nógrád m., Szék. és Székesfehérvár (saj. gyűjt.) stb. Vö. Nyr. 9:554 is.)¹ A *uimaggomuc*, *uimaggonoc* alakok kötőhangzójára vö. ma is: *látunk* nyugati nyj.-területi, *urónk* és *várjonak*, *aggyonak* stb. palóc nyj. alakokat (pl. váci nyj.: NyF. 10:12, 32). — A *uimadsagucmia* összeirt alakot ld. lennebb.

60. *kegilmét*, *kegiggen*, *kegilmehel* (oly. kégyilmét, kégyidjén, kégyilméel Sz⁹, ill. kégyigygyén, kégyilméhel) fgr. zártabb alakok. Az *i*-re vö. Nyr. 14:26 és NyK. 26:86, 212 s ma is: *eriggy*,

¹ Vö. Vörösmartyánál is 'imádkozik' értelemben: S így *imáda*: Hála, hála Isten (Hedvig).

igenés ill. *igyenés* stb. palóc (NyF. 10:32) és székely nyj. alakokat.¹ Az alapszó egykori előfordulására vö. később, továbbfejlett, kötőhangzóval, 1422/27: *Kegyés* (Pannh.), 1457: *Kegielmes* szn. (OL. D. 15182, Veszprém m.) OklSz. *kegyelmet* EhrK., *kegelm* PeerK. stb. NySz. — A *kegilmehel* alakra vö. *scemehel* Gyul. Gl. (olv. szeméhel vö. Nyr. 27:530, MNyv. 9:395 és NyK. 29:2 is),² s ma is: *bival* > *bihâ* és *bihô* Sopron m.; *mivel*: *méhel* Gyöngyösi (Munkácsi: ÁKE 474 is), *mivelő-nap* > *mihelő-nap* Abauj m. MTsz., *kümvives* > *kümihes* Dtül és Pozsony m. Csallóköz (hallgatóimtól), *szémihel* és *szémiê* (Veszpr. m. Balaton mell.) és Devecser (u. azoktól), sőt: *siettem*: *sihettem* Nyitra m. NyF. 20:8. Tehát uo., hol az eddigiek. Vö. a *h* ejtése nélkül (?) is: HB. *halalaaal*, *kümiés* is Dtül stb.; viszont „*Samuhel rex*“ Aba Sámuel pénzein [Mel. Szláv. 2:204.] F.-Dtül. — Az *uromc isten* kifejezést ld. lennebb.

61. *lelic ert* és *lilki ert* (olv. lélikért és lilkiért Sz⁹ ill. lilkiért) fgr. vö. MUSz. és NyK. 25:172. Egykori hasonlóalakú előfordulásaira: 1405: *Zenthlylek* (Körmend: Némétujvár), 1407: *Zenthlelek* (Zichy Okm. 5:513, Pécsváradi kápt.) OklSz. *lelnk* (továbbfejlett alak) Komj: SzPál, *lelekekkel* ÉrdyK. *léléc* BécsiK. stb. NySz. Ma is: *lélek* Tolna m., Zilah, Kel. Szék., *lélékveszte-ség* Csallóköz stb. *lilekre-való* Nagy-Kúnság, *lélözget* Vas m. Órség, *liletődik*: lélegzetet vesz Sopron m. MTsz. *lilék* és *lélkiért* (Pannh. saj. gyűjt.) stb. — Tehát mindkétféleképen előfordult és előfordul ma is Dtül és a Felsőduna mellett. Uo., ahol *elnie* és *ilezie* is. Vö. Mátyusföldön ma is: *szip* de *szép* is (Nyr. 20:27). Az *-ért* ragra meg: *szeginyért* (uo.). Vö. *erette* alakot is lennebb.

62. *iorgossun* (olv. jorgassun Sz⁹, ill. jorgossun, mai: irgalmazson; **jorg* > *irg*, mint *jonkább* > *inkább*) fgr., eredetibb jelentése föltevésére vö. M. Fl. id. m. 54: *jorg* jót ad, jutalmaz? és NySz. *iargalas*. Egykori előfordulására más adat hiányában vö. analog. 1265: *Iorsa* és *Iarsa* mai *Irsa* Zala m. (Cs. 2:63), 1337: *jwharfa* (Sztáray Okl. 1:127, Zemplén m., egri kápt. előtt), már 1223: *ghor* (Veszpr.) stb.; 1237: *Juan* (Pannh.), 1299: *Juan* (MonStrig.) olv. *Juán*? — későbbi *Iván*, OklSz. de ma is pl. *Dunajovánca* Baranya m.; *legioncab* és mintál *incab* GuaryK. 78, 132. (Dtül). A *jorg-* töből meg tovább fejlődött alakban: *ergalmasság* TihK., WespzrK., JordK. stb., *yrgalmaal* ÉrdyK., *irgalmadat* Pozsk., *yrgalmassagnak* EhrK. stb. NySz. — Tehát Dtül és a Felsődunamelléken is előfordulhatott. Vö. *iochtotnia* alakot is lennebb. A *iorgossun w neki* kifejezésből meg ld. fennebb *w* és *neki* alakokat.

63. *bulscassa*, *bulsassa* (olv. bulcsássá Sz⁹ ill. bulsássá, a. m. bocsássá, olv. vö. Bulcsú, MNyv. 9:325—7) tör. jöv. vö. Gom-

¹ Magában a HB.-ben: *ig*, *igg* és vö. az *o*, *u* hasonló zártabb használatára: *odutt*, *hug* stb.

² A Gyul. Gl. dunántúli eredetére vö. MNyv. 10:30 és Erdélyi Múzeum 1914: 195. cikkeimet.

bocz: Török jövevényszavaink 18. és Bulg.-türk. Lehnwörter 47. — Ilyen alakú előfordulására vö. 1210: *Bulsum* szn. (kétszer is, Pannh.) 1211: *Bolchou* és *Bolson* (mindkettő többször, Pannh. Tih.), ellenben 1237: *Zegenh filium Bulchu* (Zala Okl.) OklSz. *Bulsu*, *Bulchu* terra (Cs. MNyv. id. h.) Vas m. és Bereg m. [A kódexekben és nyelvjárásokban többnyire tovább fejlődött alakváltozatokban, NySz. MTsz.]. Ma is *bucsát* Rozsnyó vid., *bucsít* Nyitra és Bereg m. MTsz. — Tehát ilyen zártabb alakban (sőt s-sel is) kimutatható Felsődunántúl és palócos vidéken.

64. *bunet* (olv. bünét Sz.) fgr. vö. MUSz., labiális alak. Egykori ilyen előfordulására vö.: *bewn* EhrK. *bünönc* (Bécsik.), *bwneknek* ÉrsK. *bünbe*, *bünre* MA., ellenben: *byn* JordK., ÉrdyK. *bynesek* uo. stb. NySz. Vö. analogonjául: *büz* ~ *byz*, *büdös* ~ *bides* stb. alakokat OklSz. és NySz. — Tehát *ü*-vel a Felsőduna mellékén palóc vidéken is.

65. *szen*, *szent*, *szentucut* (olv. szen(t), *szent*, *szentüküt* Sz⁹). Szlávj. Mel. id. m. 2: 401—3. Az első alak sem „másolási hiba”, hanem bizonyára nyelvjárási sajátosság (vö. MNyv. 9:131 adataimat). 1216: *Sengurg* (OL. 80. „Pozsony m.”), 1544: *Szen* wrsula asszon (íme magánhangzó előtt is) OklSz. Felsődunántúl Pannonhalmán ma is *Szemmárton*, *Szemmária*, sőt *szenlőrinci* dülő. (Vö. Biró: Magy. Sprach- und Gesangsaufnahmen 1913. 19.) Még jellemzőbb a továbbképzett és ragozott *szentucut* alak. Erre vö. egykorúlag 1211: *Sentus*, név (többször Pannh. Tih.) és *Zentus* (kétszer, uo.) 1232: *Halalus Zentus* (Mon. Strig.) 1240 k.: *Scentus* (Pannh.) 1271: *Scentus* (Körmend), már 1279: *Zentes* (Veszpr., és később is többször (uo.)). 1369: *Zenthus* (Pannh.), 1502: *Zenthes* (Pannh. is!)¹ OklSz. — *aprózentőknek* (ÉrdyK.) *megzentőlee* (uo.), ellenben már: *megzentelyuala* (EhrK.) NySz. Ma is: *szentöl* és *szentütesség* Győr m. és *szentököt* Mátyusf. Szenc (saj. gyűjt.). — Tehát egykor Mátyusföldön is, Felsődunántúl is úgy. A *mend sentucut* kifejezésre vö. fennebb *mend* alatt *Mendzenih* nevű helynevek Dtúl, Pannonhalma mellett is — mai Mindszent pusztá, Cs. 3:552, és vö. *mindön szentököt* ma is a szenci nyj.-ban (saj. gyűjt.) — *Szentü* alakot ld. lennebb.

66. *achsín* (olv. áchszin Sz⁹, mai asszony) < osszét *axsin* Munkácsi ÁKE. 1:146, EtSz. 155.; itt még illeszkedés nélkül. Egykori előfordulására vö. 1150: de uilla *ahchyn* (olv. achszin?) Pannh., 1240 k. (ill. 1234): *Ohzynfolua*, ma Asszonyfa Győr m. és villa *Ohsun*, már illeszkedve, ua. 1268/1347: *Oxunteluke* (özéssel együtt, MonStrig.) 1307: *Azunfalua* (Veszpr.) stb. OklSz. — Ime Felsődunántúl és Felsődunamelléken épen hasonló alakban.

67. *boudug* (olv. boudug Sz⁹, mai: boldog). Vö. 1211: *Boudug* (Pannh. Tih.) Már 1377: *Bodugh* (Lelesz). 1615: *bódog* (MA: NLI.) OklSz., *bodog* EhrK. *bodogoc* vagonc (Bécsik.) stb.

¹ Ma Felsőduna mellékén is *szentes*, a hajó előrészén levő kis szoba, Kis-Duna mell., Győr és Mosony közt. Nyr. 9:44, id. MTsz.

NySz. Ma is többnyire olyan kettőshangzós alakban a palóc nyelvjárásokban. Vö. a *iarov*, *ounga* stb. cikkeket is.

68. *michael* (olv. Mihaél Sz⁹ vö. Melich NyK. 34: 138, ill. Micháel? vö. *Micahel* itt lennebb és később: *myhal* MargLeg.) Szláv. jöv., Mel. id. m. 2: 73—74, 196—7. Egykori dunántúli előfordulását vö. uo. Továbbá: 1092: *Michael* (Pannh.) [1135, 1210: *Michal* uo. 1211: *Miahl* és *Mihal* uo.] 1217: *Micahel* (Veszpr., Nagypécsöl) 1240 k. is: *Michael* (Pannh.) stb. OklSz. Palatalizálatlan *l*-es alakjára vö. még a múlt században is: Vörösmarty *Mihál* (MNyv. 9: 150) és *mihálka*: a turbolya bogoyója, Nyitra m. Pográny és vid. 1841, MTsz. Ma is: *Mihál* és *bódog Mihál arkangyal* Dtúl és Szencen, ill. *bódog Mihál arkangyal* Nyitra m. Vághosszúfalun (saj. gyűjt.) [Szt. Mihály veszprémi és erdélyi egyházmegyei tiszteletére vö. Pauler, A m. nemz. tört. 1: 40—41.]

69. *archangelt* és *angelcut* (olv. arkángyelt Sz⁹, mai: arkangyal — és ángyélkut Sz⁹, mai: angyalokat). Szlávj., még illeszkedés nélkül; vö. Mel. id. m. 1: 226—7 és EtSz. — Az előbbi alak Mátyusföldön ma is *a*-val: *arkangyal* (tovább fejlődve, illeszkedéssel); Felsődunántúl: *arkangyal* (saj. megfigy.); *angelkut* alakra vö. *angel* Dom., Sánd., PeerK. és Frank: HasznK., Monrókerék (Vas m.) 1588., *fe angelok*: archangeli NémGl. (vö. Serm. Dom. 500), fegyedelwm *angelok* Komj.: SzPál lev. is (Nyitra m.) NySz. — uo., hol az eddigiek. A *mend angel()*cut kifejezésre vö. *mend*, *vogmuc* és a zártabb kötőhangzós tárgyeseteket fennebb. Mátyusföldön ma is zártabb kötőhangzóval ejtik: *ángyalokat*.

70. *erette* (olv. érétte Sz⁹) fgr., mássalhangzókettőzéssel eh.: érte. — Egykori és mai előfordulására vö.: *azeret* KulcsK. 126 (Dtúl nyugati terület), *érte* vel *erette* vel *erötte* MA: Corp. Gram. 242 (vö. HB. is: *lelic ert de erette*); *yrettem* (PozsK.), *iréttünk* Komjáthynál tovább fejlődött *ízö* alakban, TMNy. 701.; viszont később is: *érted*, *érted*, már *éretted* ah, mennyit *köll* szenvednem! (Amade: Vers. 148 Pozsony m.), ma is: *éréttünk* Vas m. Nagyencs és *éréttünk* Nyitra m. Bábindal (hallgatóim). Vö. analog. *bennett* EhrK., Komjáthy és ÉrdyK. (Budenz-Album 156); ellenben *érted* BécsiK., *èn értèm* MünchK. stb. NySz. Tehát úgy főként Felsődunamelléken. Vö. ma is: *iréttünk*, *vígétt* (Pannh.) és *erötte* (Szenc, saj. gyűjt.); végül: *Györött*, *Pécsett*, *Székesfehérvárott*, *Vácott* főként Dtúl és a Felsőduna palóc mellékén használt kettős *-tt* határozóragos alakokat (l. TMNy. 276). Vö. *gereth* (= Györött) Bp. Gl. is (Erd. Múz. 1914. 211), s *meret* és *odutta* cikkeket fennebb.

71. *peter* (olv. Pétër) szláv. vö. Mel. id. m. 2: 202—3. Egykori ilyen alakú előfordulására vö. 1211: *Peter* (a fogalmazványban *Petur*, Tih. apáts. népeinek összeírása) NyK. 34: 411, 43: 419; 1224/1389: *Peteraya* (Mon. Strig.) 1240 k.: *Petur* többször (Pannh.) és 1297: Mendzenth Zenth *Petur* (Körmend,

Monyorókerék) stb., de 1376: *Peterfyapeterhaza* (Körmend, Lyndva), 1420: *Demeterfyapeterfelde* (Körmend, Németújv.), 1277: *Peterke...* eccl. Vesprimiensis (Zala Okl. 1:85), 1464: *Zentpetherwr* (Veszpr. Petőfalva) OklSz., — éppen mint a HB.-ben. Vö. ma is: *Péter* F.-Dtúl, nyugati nyj.-területen és Mátyusföldön (saj. gyűjt.); *péterbácsizok* (Komárom), *péterke* (kn. Kel. Szék., Zala, Hont, Szolnok) stb. MTsz. — Tehát egykor is Dtúl és a Felsődnamellékén általában úgy, ha amott özö alakban is fordult elő, továbbfejlődéssel. A *szent peter wrot* kifejezésre vö. előbb az 1464-iki Vesprémi oklevelet és ma is: „*Öriszentpéter úr*“ Zalában (e. h.: Öriszentpéter) és „*Szent Mihály úr*“ Nyitrában (e. h.: Szentmihály) népiesen. (Saj. gyűjt.; vö. Pauler id. m. 1:519 is, mint „Keresztur“ — „Sancta crux“). Az *wrot* zártabb alak a palócságra mutat. Vö. az *uromc*, *uruzag* alakokat is lennebb.

72. *hotolm* (olv. hatalm, Sz⁹, ill. hotolm vö. odutta stb.) fgr. Efféle alakok egykori előfordulására vö. 1221: *Nogholm* (Pannh.) 1240 k.: *Hotolmos* (Pannh.) OklSz. *nugodalm* EhrK. *hatalm* (MünchK) *hatam* (ÉrдыK.) NySz. stb. ua. területről, mint az eddigiek. Az *odut hotolm* magyaros szerkezetére és egykori használatára vö. MFl. 2:43 és: *kiódott* ma is, a. m. kioldódott, Vas m. és Szék. MTsz.

73. *ovdonia* és *ovga* (olv. oudania és oudja Sz. ill. oudonia és ougya a. m. oldania és oldja föl) fgr. Vö. így l nélkül, nyelvjárásilag tovább fejlődve⁸: *el oduan* (WeszprK.) *ogyatok* el (JordK.) *meg oda* (EhrK.) *mégog'g'iauua* (Bécsik.) *megoda* [olv. ódá] uo. *og'g'atoc* meg (MünchK.) NySz. *ódik*, *kiódik*, *megódik*, *kiódott* Vas m. Udvh. és Hszk. MTsz. és saj. megfigy. Az *ou* kettőshangzóval szemben vö. *vódd* még, **yódd* még Kovászna és Göcsej MTsz. és saj. megfigy. Ez is mutatja, hogy az *ovdania* és *ovga* alakok a 13. században sem göcseji, hanem attól északra a mai palóccal egy nyelvjárásból, a Felsődnamellékéről vagy Felsődnántúlról való alakok lehettek.¹ Vö. a palóc nyelvjárásokban ma is: *ougya* ki! (saj. gyűjt.), tehát rövid *gy*-vel is; vö. erre a *latiatuc* alakot is fennebb.

74. *ketnie* (olv. kētnie Sz⁹, ma: kötnie) fgr., *ē-ző* alak. Egykori általános előfordulására vö. 1095: *predium...* *ketel* (kötél?) *loca* (Pannh.) 1288: *Ketelkuta* (Veszpr., Szepezd) — és a „fű-kötél“ címszó alatt 1328: *fiuketel* (olv. fivkétél? Zala Okl.) 1332: *fyu ketel* (Veszpr., Palaznak) stb. OklSz. *ketel*, de *kütuc* (tovább fejl.) Méliusz: Sz. Ján., *ketel*, de *kötötte* Helt. (tovább-

¹ Ettől a felsődnamelléki magyarságtól tanulhatta el az idegenajku palócság a difthongust; s részben ezzel lehetett egy a mai kel. székelység így difthongizáló része; míg az orbai székelység (Kovászna vid.) a nyugatibb, mai göcseji magyarsággal ejt egyformán *yo* difthongust. — Kérdés lehetne még, hogy az *ovdonia* vajjon már akkor nem *ovdonyiá* palatális alaknak olvasandó-e? Vö. t. i. ma: *ónnyi* (oldni) és *innya* (innia) Dtúl és utóbbi a székelységben is. Valószínű azonban, hogy még *n*-nel olvasandó, vö. fennebb *menyi y*-val és MNyv. 8:149.

fejlődött alak) *keteleketh* KeszthK. *ketelkyth* uo. stb. NySz., kesse fel (1560, Szigetvár, LevT. 1:379, *kettetél* ÉrsK. stb., vö. MFl. 2:56. Ma is: *fikető* (fejkötő) Pannonhalmán, Nyr. 12:187 (mint: *gériny* uo.) — bár ma ott is: *köt* — tovább fejlődve, *fékétő* és *fékétő* Mátyusföldön (Nyr. 19:507), bár ma uo. szintén: *köt* (saj. gyűjt.); *fékétő* és *fejkető* is Sátoraljaiújhely TMNy. 353, *fikető* és *fikető* Mezőtúr (vö. Zolnai Nye. 14); *köt*, de *kötén* Tabajd Fehér m. MNyv. 10:6, stb. — Ime tehát eredetibb alak, mely különösen továbbképezve és a *fékétő* elszigetelt származékában, kimutatható Dtúl s ezzel kapcsolatban erdélyi írónál és a Felsőduna palócos mellékén, Mátyusföldön is. Vö. még: *kötén* (kötény) Felsőszigetköz Győr m. Nyr. 40:372, *fékétő* Vas, Sopron és Nógrád m., *fékétő* Veszpr. m. (saj. gyűjt.), *fékétő*, *hájkető* és *kötény* Nyitra m. (Szinkovich J.), *fejkető* és *kötőfik* Mosonszentmiklós (Vargha Damján).¹ Főként ez utóbbiak utalnak a HB.-éhez hasonló területre, kivált azok, amelyek egyszersmind *i-zők* is.

75. *seged* (olv. *segéd* a. m. segítség) fgr. Vö. 1181: Unum servum nomine *Seged* (Pannh.) OklSz. — *Legenek neki seged* (= *segedelem*) kifejezésre pedig vö. Egyik *segédem* Czelling öcsém lenne (özéssel együtt RMK. 3:353, Tinódi: Zsigm. kir.). Vén-sége, istápjja, gyámola, *segéde* (Zvon: Post. Csepreg) NySz. Tehát egykor legalább Dtúl és bizonyára ezzel összefüggő területeken is. Vö. ma is ebben a jelentésben az udvarhelymegyei, keresztúrvidéki székelységnél² (Szinyei A m. ny.⁹ 75 és Szabó J.) Magánál Krizánál is: levelezésbe bocsátkoztam sok papi és világi rendű barátaimmal, s azoknak *segédével* (igy!) gyűjtöttem össze. (Vadr. új kiad. MNépk. Gy. 12:375.)

76. *wromc*, *wromchuz*, *wrot* (olv. *uromk*, Sz⁹ vö. TMNy. 713 is, *uromkhuz*, *urot* Sz⁹). *Uromc* nyiltabbá vált alak (vö. *uruzagbele* alakot lennebb). Ilyen nyiltabb ejtésű birtokos személyragozására vö. *my wronknak* EhrK. 5, *my wronk* PeerK. 251, *wronk* WeszprK. 1.; *helyönket*, *nepönket* WinklerK. (Dtúl, nyelvjárására vö. Nyelvemlékt. II:XII—XIV. stb.), *my-welenk* Pesti: Evang. és *gondonk*, *testönk* Komjáthynál (Felsődunamellék és Nyitra m.), ma is: *kedvönk*, *házönk* Bartha: Palócz ny., *haragönk*, *papönk* uo. Balassa: M. Nyelvj. stb. (TMNy. id. h.); *urönk* (szintén tovább fejlődve) Nógrád m. Sim. Tréfás népmesék 51., Nyitra vidéken ma is: *rajtonk*, *bennönk* (NyF. 20:10) stb. Tehát egykor legalább Dtúl és Felsődunamelléken; palócságban ma is hasonlóan. [Szencen és Felsődunántúli Pannonhalmán: *urunk*, de ez visszafejlődés lehet a köznyelvi hatás alatt, vö. a kódexeket és a nyitravid. alakokat.] Összevethetők a göcseji, őrségi és hetési nyj.-ban használt, sőt Tapolca, Marcali vidékén

¹ *Fikető* és *fékétő* másutt, Duna—Tisza közén és Tiszántúl is előfordul (hallgatóim).

² Ez az *ö-zésben* és egyebekben is egyezik a HB. nyelvjárásával és úgy látszik valamikor összefüggött annak egykori területével Dtúl. Vö. Ethnographia 23:238 adataimat és itt lennebb a *szentii* alaknál is.

és Veszprém m. is hallható *házank*, *kezenk* alakok is, melyek szintén 'szabályos megfelelői' a HB. *uromc* és *isemuc* alakjainak (vö. TMNy. id. h.), csakhogy még nyiltabbakká váltak. — Vö. a *uimaggonoc* rokon igeragozási alakot is fennebb. Az *uromchuz* alakra meg: *ozchuz*. Az *urot* tárgyesetre: *szent peter urot* fennebb. Az *uromc isten* kifejezésre vö. *uronc istent* és *uroc istent* BécsiK. 38, 148 stb. (Id. Bogner M. értekezése is: A Bécsi, Müncheni és Apor kódex mondattana, 72.)

77. *scine* (olv. szine Sz⁹) fgr. *izó* alak, vö. MUSz., OklSz., NySz. és MTsz. adatait.¹ Egykori előfordulására vö. 1146: *Scines*, név (Pannh.) OklSz. *zyne* Batthyány miséskönyv glossz. M. Kvszemle, új f. 3: 111. *sziny* EsztT.: Ig. Any. Sárvár Vas m., *zyne* ÉrdyK., *zynet* NagyszK. *zynednek* eleybe, 'facies' értelembe, mint HB. KulcsK., *szin* Otr.: Orig. Hung. NySz. stb. Tehát ua. területen, mint az eddigiek. (A *sziün* Sopron, Zala, Veszpr. m. MTsz. csak további alakváltozat.) Itt valószínűleg palatizálatlan, mint az irod. nyelvben ma is; vö. a *menyi* írását és Justus H.: Adatok a magyar „ny“ hang. tört. 1911, 6. Az *e=e* 3. sz. birtokos személyragra vö. Szinyei NyK. 43:123—25. Annyi bizonyos, hogy a palócoknál, Göcsejben és Őrségben ma *ē*: *kezē*, *kedvē* (vö. TMNy. 709), így Sopron m. és Győr m. is néhol (pl. Téten) s Nyitra m. is (pl. Bábindal, saj. gyűjt.). Viszont a nyitravidéki palócban: *földe*, *kerte*, de uo. *kirisék*, *bennék*. (vö. NyF. 20:10). Bármelyik eset álljon a HB.-re, érthető akár mint korábbi állapot, akár mint továbbfejlődés már akkor arra a területre.

78. *eleut* (olv. előtt Sz⁹ is, szerintem: eleüt difthongussal, vö. fennebb). fgr. Vö. 1213: *Eleutou* (Pannh.) 1223: *Eleutov* (uo.) 1233: *Kueselen* (Veszpr.) 1269: *Eleumal* Kerekud (özéssel) et Banafeuld (Veszpr.) stb. 1426: *Erezthweneleth* (Veszpr., Jutas), de 1518 is: *Erezthwenelewth* (uo.) OklSz. — Vö. fennebb *eleve*, *boudog* és *meret*, *odut* is. Uo. fordulhatott elő, ahol azok. A Palócságban s Dtül Vasban, Somogyban és másutt is, valamint a Székelységben ma is előfordul így kettőshangzóval: *elejütt* és *eleött*.

79. *uimadsaguomia* (olv. vimádságuk miá Sz⁹) fgr. névutós kifejezés összeírva. A *uimadsag* szót már láttuk; itt a ragot és névutót nézzük. Ha az *-uc* ragot *uk*-nak olvassuk (vö. TMNy. 715 is), *-uk* van az ÉrsK.-ben is, Komjáthyánál is (Felsődunamell., Nyitra m.), valamint ma is a Tiszától nyugatra általában, Dtül és a nyugati palóc vidéken is (Balassa: M. Nyelvj. 137.) Vö. fennebb a *turchucac* alakot is. Ma is: *imáccságuk* (Vághosszúfalú és Pannh. saj. gyűjt.), *átmenniük* (Győr m. Tréfás népm. 22). A *mia* (olv. miá) névutóra meg vö.: en *miam*, *miad* ÉrsK., ő *miá* Tinódi, oe *mia* Born.: Ének; *mián* Illyés: Préd. (N.-Szombat) stb. NySz. Palócságra vö. Rákóczy F. levélt.

¹ Pl. Udvh. m.-ben: *szén* és *szény* ma is, MTsz.

1:64, RMK. 2:497 és MA: NLI. 393 is. Ma is: *miá* Szlavónia, Fehér, Nógrád, Borsod m., *miá* Palócság; *mián* Zala, Veszpr. m., Székelység, Heves m. stb. MTsz., *miá* (Döbrentei is, RMNy. 1:21) és *ammiá* Veszpr. m. Tósokberénd (Vida I.), *miá* Zemplén m. (Lovas P.) *miá* és *ammián* Mátyusföld Vághosszúfalu (saj. gyűjt.) Ime Felsődunamelléken: palócságban és Dtúl s ezekkel összefüggően; tehát ua. területen, mint az eddigiek.

80. *zoboducha* (olv. szoboduchá Sz⁹). Vö. 1210: *Szobodi* (Pannh. „Somogy m.“) 1282: *zobodozow* és *Zobody* (Körmend) 1318/1320: *Zobody* (Veszpr.) OklSz. 1326: *Zobody* (Veszpr. kápt., Szentkirályszabadja, Cs. 3:253) 1358: *Zabady* (Pannh. Tih.) stb. OklSz. *zabadoch* mánkét gonoztol MünchK. *zabadoch* meg BécsiK., *zabadoh* engemeth (GyöngyK.) *zabadohad* een lelkemeth (KulcsK.) NySz. Vö. még: *ydwexeh* KeszthK. meg *fezyhed* Érsk. *idwezyhem* NagyszK. stb. (TMNy. 633–635.) — Tehát ua. területen, mint az eddigiek. Ezzel függnek össze a mai népnyelvi *tanijjon*-féle alakok (vö. NyK. 23:463); túlnyomólag ua. területen: palóc és palócós, meg felsődunántúli nyj. területen, pl. *fájdijjon* Mátyusföld (Nyr. 20:125), *ordijjon* Tata (TMNy. 633) *tanijjon* Nyitra, Nógrád, Heves m. stb.; *szakijjonk* váci nyj. (NyF. 10:32.) Pannonhalmán az idősebbek nyelvén ma is: *takarijja ki*, *tanijja*, *szabadijja*, (Bódiss J. és saját megfigy.) Mátyusföldön Vághosszúfalun: *szabadijja* (saj. megfigy.)

81. *nugulmabeli* (olv. nyugulmábeli Sz⁹, másként NyK. 35:438, de vö. HB. *neki*¹ is) fgr. zártabb alak. Vö. 1221: *Nugulm* (név, Pannh.) kétszer is és 1340/1449 is: *Nyghutkwzy* (Körmend) OklSz. Továbbá: *nugolom* EhrK.² *ingolmat* BécsiK., *nyugolmath* Érsk., *nyugolom* MA: Bibl.) NySz. Tehát ua. területen, mint az eddigiek. Hogy Dtúl is előfordulhatott, vö. ma is a dunántúli és székely *nyugot* és szék. *napnyugut*, *nyugugyál* (Hszk.) alakokat. A *-beli*-re ld. *uruzagbele* lennebb.

82. *oggun* (olv. adjun Sz⁹ ill. oggyun vö. fennebb *odutta*.) palatalizált és zártabb alak; vö. *kegiggen* és *iorgossun* alakokat. Ez is ott fordulhatott elő, ahol azok.

83. *munhi* (olv. mönny Sz⁹ ill. möny) fgr. *ö-ző* alak, vö. rávonatköző okl. adatok hiányában a már látott (*ü* >) *ö-ző* alakokat. A NySz.-ban csak későbbi *ö-ző* alakok vannak: *menben* EhrK. *meñ*, *mèñ* MünchK. *menyebelen* KulcsK.³ *mènnec* kezdeti MA: Bibl. stb. NySz.

84. *uruzagbele* (olv. uruzágbelé Sz⁹; az előtag eredetére és olv. vö. TMNy. 586, másként NyK. 27:256 és Munkácsi: ÁKE. 616. Olv. vö. *Urumi* illet. Οὐροῦμι is Kinnamos krón.

¹ Épen ilyen *i-ző* alak lehet a szóbanforgó is a *vilag-* és *uruzagbele* (olv. -belé alakokkal szemben. Vö. az *elmie* ~ *ilezie* alakokat itt is.

² Vö. *nyugolmatlan* is NyK. 26:88. Ld. uo. R. Prikkel nézetét a HB.-beli alak második *u*-jának dialektikus voltára.

³ A nyugati területről, ld. Nyelvelmléktár VIII:XXXIX és XIII:XXIII, XIX. A Keszthelyi kódexszel egyezik területileg is.

NySz. „uram“ címszó alatt, s ma is: *úr*) fgr. Egykori előfordulására vö. 1211: *Orzac* (Pannh. Tih.) OklSz. — ott már a HB. korában tovább fejlődve, és *urzag* az *orzag* mellett SchiSzój. (a nyugati és északnyugati területtől nem messze Felsőausztriában fődözték föl, vö. Szamota kiad. bev.). A tövégi zártabb hangzóra vö. a *halalut* alakot fennebb. — A *-bele* s az egész összetett alak uo. fordulhatott elő, ahol az *é~i* hangváltozás vö. a *vilagbele* és *nugulmabeli* alakokat is, mint *elnie* és *ilezie*. — Zalában, Sümeg és Keszthely vidékén állítólag az 1830-as években is még: *szobábele*, *pincébele* (RMNy. I: LXXI.), amire Széchy és Prikkel hivatkozott a göcseji eredet mellett (id. értek.)¹ de hisz ez valaha közmagyar alak volt. Vö. a mikófalvi palócoknál ma is: önts *ebbel* a vederbel vizet, sőt: Hozz *ebbel* a korsóbele vizet (TMNy. 654.) — Ez alak területére is vö: *bely yevne* EhrK. és *beleje* MA: Scult. NySz. — tehát uo., hol az eddigiek. Erre mutat előtagjának zártsága is. — Vö. ma is: *Nyitrábe*, *Szala-kószbe* alakokat is uo. (NyF. 20: 11).

85. *iouben* (olv. jouben = jóban) fgr. A szó egykori ilyen közmagyar alakjának előfordulására vö. 1211: in uilla Eurmenes... iobagiones... Youleken... (Pannh. Tih.) *Youlekun* (uo., ime a HB. más sajtáságaival együtt)² 1240: Hec sunt nomina cubiculariorum Modor Zyget *Youlegen* (Pannh.) Már 1293: *Jolegen* (tov. fejl. Veszpr., Merenye) stb. OklSz. EhrK. is: *jom* (olv. jóm, a. m. jószágom) stb. NySz. — de palócságban ma is: *jaó* (Nyr. 18: 421). Tehát uo., mint az eddigiek pl. *bovdug* is. A *-ben* még nem illeszkedésére vö. fennebb: *milostben*. — Vö. lennebb *iov felevl* is.

86. *rezet* (olv. részlet Sz⁹ ill. részlet vö. *urot*, *utot* stb. és itt lennebb: *Rescud*) fgr. *é-ző* alak. Vö. 1211: *Rezed* (kétszer is a. m. részéd? Pannh. Tih.) 1240 k.: *Rescud* (Pannh.) 1285: vineam *Apareze* vocatam (Körmend, Heim) OklSz. *rezyben* EhrK., *resce* Ném. Gl., *részét* MünchK. Nysz. az iob *rezet* ual'azta KazK. 1. vö. MFl. 2: 56) — ugyanazon területen, mint az eddigiek. (Ellenben *i*-vel pl. 1477: *Symonryze* Károlyi Okl. OklSz. és *risz* Sylv.: UT. NySz. — a Felsőtisza mellékén.) Vö. a *halalut* teljesebb alakot is.

87. *keassatuc* (olv. kéátsátuk Sz⁹, ill. kéássátuk vö. „keáss ma is hallható Dunántúl“ Döbrentei, RMNy. 1: 22 — és *bulsassa* fennebb, olyan fölszólító forma mint pl. *lássátok*.) fgr. ? l nélküli nyj. alak. Eredetére és egykori előfordulására vö. 1357: monticuli *Solumkaialthow* (Múz.) OklSz., *keayt* JordK. *keya'tas* és még tovább fejlődve *kyayt*, *kiacson* ÉrdK.; *kealciaak* Zvon: Osiand. (F.-Dtúl); *kayalto* GuaryK. (Dtúl)³ NySz. *kajált* Göcsej, *kaját* Zala, Esztergom, Komárom, *káját* Gömör m., *kéajt*, *kiajt* Szék.

¹ Vö. Horváth C. A régi magyar irod. tört. 1: 49 is.

² Vö. Szencen ma is: *egész* és *egész* (saj. gyűjt.).

³ E kódex előkerülésére s a Bécsi, Münch., Apor és Nádor kódexéhez ha onló nyelvére vö. Nyelvelmélt. XV: XVIII—XX.

stb. MTsz. *kéjáccsátok* és *kiáccsátok* Mátyusf. Vághosszúfalu és Szenc, *kiát* Pannh. (saj. gyűjt.) *kásson* Vas m. Nagygyencs (Gáspár J.) stb. — A HB.-ben olyan *a* > *é* hangváltozással (a következő *á* előtt), mint a nyugati nyelvjárásokban több esetben pl.: *vésárnap* < **vásárnap*, *dérázs* < **dárázs* stb. (vö. Gomb. BTürkL. 143). *Vésárnap* Mátyusföldén, Sopron, Vas, Zala, Veszprém, Tolna m., *vésárnap* Rábaköz, Moson és Zala m. MTsz. s a nyitravidéki nyj.-ban ma is: *vésárnap*, *nyékát*, *hërkál* stb. (Nyr. 33:384, uo. *é* ~ *i*-zés, *ë* ~ *ö*-zés, palatalizás stb.) A *cs* ~ *s*-re vö. a felsővas megyei *kásson* alakot ma is. — Tehát ez is előfordulhatott a Felsőduna mellékén, Veszprém, Vas- és Nyitra m. közt. Vö. a *király*, *leány*, *tehát* stb. szóra való adatokat is OklSz. NySz. és MTsz.

88. *charmul* (olv. hármul v. hãrmul Sz⁹, a. m. háromszor) fgr. eredetibb határozói alak, vö. Nyr. 42:36. Írására és egykori használatára is vö.: *charmad*, de *harmad* is EhrK. 6. (mint HB. *chollat*, de *holz*, tehát a *ch* lehet nyj. sajátság is), *egyel* (a. m. *ëgyyél* = *ëgyyül*, egyszer) EhrK. több esetben, *többül* Zvon: Post. és Osiand. (F.-Dtúl), *többöl* Zrinyi (Dráva mell.), *többül* Thaly: Adal. 2:16, SzencseyK., Veszprém. m., próbáljon ott *többül* Bercs: Lev. NySz.; *többül* Fal., Nyr. 42. id. h. stb. Ma is: *többül*, *többé* (Győr m. Szigetköz, Dunaszentpál) MTsz. *többü* nem látom (Sopron m. Kapuvár BársonyK.). Vö. más dtúli és felsődunamelléki íróknál: *örökwl* öröké CzechK.¹ *erekwl* ereke GyöngyK. *úrwwkwl* wrákke Komj. *együl* egyig Zvon: Pir., *ëgyyül* MA: stb. (Simonyi: MHat. 1:321–2). Az *-ul*, *-ül* egykori gyakoribb használatára palóc vidéken és másutt vö. Döbrentei, RMNy. 1:18–20. Dunántúltra Lehr: *többül*, sőt *hãrmul* stb. MNy. 4:107–8. Ld. „Pénzül“ és atyafisága a népnyelvben c. cikkét MNyv. 4:97 és az ahhoz füződő polemiát uo. 5:188–9.

89. *Scerelmes* (olv. szerelmes, a. m. kedves, carus, amabilis) fgr. Hasonló jelentésben való előfordulására a HB. más sajátságaival együtt vö. *zerelmes* kyraly PozsK. *zerelmes leánya* ÉrdyK. *szerelmes* megnyomorodott uramtul... *hejában* (Nád: Lev.); kic *ð* neki igen *szerelmessecc* (Zvon: Post.) *attya* pedig azt mondgya, hogy *zerelmes* fiu legyen (MA: Scult.) stb. NySz. *szerelmes* öcsémnek MA: NLI. 90. — Mint közmagyar szó, ime uo. ez is előfordult, hol az eddigiek.

90. *bratym* (olv. brátim, későbbi *barátaim*) szlávj. vö. EtSz.; itt még az eredetibb alakban, segédhangzó nélkül és ‚consors, proximus, amicus‘, ‚atyámfiak, testvéreim‘ jelentésben, mint fennebb: *feleym*. Egykori hasonló alaku előfordulására vö. 1252: *Vinitores nostri de Sukuro iuxta Jaurinum in villa Brath*, már 1211: in villa *Barath*, 1262: *Barathsukurov* (Cs. 3:545)

¹ F.-Dtúlról való ez is; vö. az ÉrsK.-szel összefüggő történetét: Nyelvemlékt. XIV:XLII. és *ízö, özö* nyelvjárását uo. pl. XLV. is.

— tovább fejlődött változatok. (Ma Kis- és Nagybarátfalu Pannonhalmától nem messze.) Hasonló tovább fejl. alakok pannh., veszpr., leleszi okl.-ben, OklSz. valamint: *barat barátjának* EhrK. istennek *baratta* BécsiK. Szeressed... azt te rokon *baratodat* Érsk. Meg agyad yr ystennek bóczwletót *feled baratydnak* igaz zeretetőth (uo. özéssel és tovább fejl. összetétellel) NySz. mind *baratonc* ellen valoot, es mind ma ellenőnc valooth NagyszK. (vö. MFl. 2:24, 39). — Tehát először is uo., hol az eddigiek.

91. *ez* [scegin ember] olv. *ez*, fgr. névm. hasonulás nélkül, mint lennebb is: *ez nopun*. Bár egykor *ez* is köznyelvi volt, vö. még később is: *ezhez* MA: Scult. *ezrevel* MA: Bibl. *ezril* LevT. 1:142 Kanizsa, *ezből* TihK. *eztől* Born: Pred. *ez rezőgseg* GuaryK. stb. NySz. — tehát legalább ua. területen, mint az eddigiek. Vö. *ozchuz* alakot is fennebb.

92. *scegin* (olv. szegíny Sz⁹, ill. szögín) fgr. *iző* nyj. alak. Vö. [1138/1329: *Scegun*¹ (Mon. Strig. 1:91) 1152: *Zegen* (Halaldi Vosod Zumbor stb. alakokkal, Veszpr.)] 1210: *Scigin* (Adon stb. együtt Pannh.) 1211: *Zegen* (többször, Pannh. Tih.) *Zegenh* (Zala Okl., OklSz. 'búcsú' a.) 1221: *Zegun* (Pannh.) is (ez alakra is vö.¹) 1596: *szegínj* (feledéken vagi *az* te *attiad* fiairól — alakokkal kapcsolatban, MA: NLI. 97. Szenc; uo. *szegin*, özéssel együtt) és 1609: *zegeñ* (uo. 298 N.-Szombat) OklSz. *regy zegyn* zolgaya (özéssel is: *kálth*, Cseprek, F.-Dtül, LevT. 1:138, vö. *pinzen* uo. Zalavárból: Mezewlakj F., Veszpr. m.), *zegeñnel* és *megszegeñyeszic* (Born. Préd. és Evang. F.-Duna palócos mell.) NySz. *szegin*, *szegínség* RMK. 3:50, 56 stb. (Tinódi). Ma is: *szegin* Zala m. Hetés, *mekszegeñkedik* (Veszpr. m. Csetény) MTsz., *szegin* (özéssel együtt Esztergom, Nyr. 9:541²; *szegínyes*, *szegínyért* (öző alakokkal is, Mátyusföld, Nyr. 20:27 és köv. II.), *szegínség* (részleges özéssel együtt) Pannonhalma, *szegin* (szintén) Vas m. Farkasfa, ellenben: *szegényöket* Szárszó, Somogy m. stb. A.-Dtül, saj. gyűjt. Tehát *i*-vel — s részleges özéssel együtt — már az oklevelek korában Pannonhalmán és a F.-Duna mellett (vö. Pannh. r. tört. I. adatait is); Felsődnántúl és Mátyusföldön s általában a F.-Duna mellékén ma is úgy. Vö. a *feyr* (fennebb *ig*), *ghumulchyn* stb. alakokat is OklSz. (ld. MNyv. 5:346 is).

93. *homus* (olv. hamus Sz⁹) ném. jöv? (kfn. *hamisch*, *hemisch* Nyr. 38:293.) Vö. előfordulására 1224/1389: *Homus-her* (Mon. Strig.) 1225: *Homus* (OL. D. 119. Borsmonostori apátság, Sopron m.) 1231/1257: *Homuspotoc* (uo. 42.) stb. Ellenben 1411: *Hamyspathaka* (Lelesz, Met. Mármaros.) OklSz. *Hamos* WeszprK., CzechK. *hamossal* (LevT. I:126, Ádáz-Tewely, Veszpr. m.) NySz. Ma is: *hamos* Göcsej MTsz. Ellenben már: *hamissacra* MünchK. *hamyssat* ÉrdyK. *hamisithatatlan* TihK. stb. (tovább fejl., mint *lapos* > *lapis*, nyj. alak) NySz. Tehát

¹ Vö. *egész* ~ *egösz* ma is Szencen, fennebb, saj. gyűjt.

² Vö. az *ebidölök*, *ebidösz*, *ebidő* stb. alakokat is a párkányi nyelvjárásban, Esztergom m. Nyr. 43:195.

úgy kimutathatólag Felsődunamelléken és Göcsejben. Vö. a *Móricz* < *Mouroz*, *Mourus* 1211. (Pannh. Tih.) OklSz. és *Móroc* családnevet ma is Dtúl; *Toplica* > *Tapolca* uo., *Balatin* > *Balaton*, *Komárin* > *Komárom* stb. (Nyr. id. h. 293–98). Vö. analog. *lopus* is: 1288, *Lopustelek* (Veszpr. Szepezd) OklSz. — Tehát uo., hol az eddigiek. F.-Dtúl és Mátyusföldön is ma: *hamis* (saj. megfigy.), de ez továbbfejlődéssel lehetett.

94. *timnucebelevl* (olv. timnucébelől Sz⁹, ill. timnucébelül, kettőshangzóval) szlávj. vö. Mel. id. m. 2:384, Nyr. 32:343 és Nyelvünk szlávj. *i* > *ě* > *ö* hangfejlődéssel, mint ó-magy. **kriszt* > *köröszl*, 6. és Gomb. BTürkL. 152. — Egykori alakváltozatai előfordulására vö. 1341: *Monticulum Thimleche*gy (Hazai Okl. 230. Egri kápt., borsodm. birtok határleírásában, más *ě-ző* alakokkal) OklSz. Később is: *temlec* NémGl., Jord- és ÉrdyK. (nyugati és drávamelléki ny.-terület); ellenben *temlőch* Érsk. *tömlőchre* Monoszlai: Apol. Nszombat NySz. *tömlőczök*, *tömlőczben* (más *öző* alakokkal) Thaly: Adal. 1:55, SzencseyK. Veszpr. m. és Révkomáromi daloskönyv; F.-Dtúl (pl. Győr m. Pér) és Mátyusföldön ma épen: *tömlőc* (teljes *özés*, tovább fejl.) saj. megfigy.; igazi Palócság: *tömlőc* MTsz. (A *tömlőc-varsa*, a ‚varsa‘ halfogó, haltartó része is MTsz. — mint a *varsa* szláv eredetű és dunántúli. Vö. Mel. Szlávj. 1:177). A *belevl* alakra vö. NyK. 35:440 mellett is egykori (szintén kettőshangzós) előfordulására: *belevl* EhrK. 16; tovább fejl.: *belől* MünchK., *belől* Tin. stb. NySz. Ma is: *belül* Palócság és Szék. — Tehát ez is ua. területen fordulhatott elő, mint az eddigiek, a F.-Duna mellett, a Palócság közelében. Vö. az *isemucut*, *ig*, *mige* hasonló alakokat is.¹

95. *tümetivc* (olv. tömetjük Sz⁹ v. tümetjük?) fgr. vö. TMNy. 120, Sz. NyH⁴ 147. Más adatok hiányában — későbbi alakváltozataira vö. 1426: *Castrorum Galgocz et Themetven* [Nyitra m.] *necon Batorkw vocatorum* (Körmend, Ujlakjana) OklSz. *temetny* ÉrdyK. *eltemetendőnec* tót MünchK. — íme később *e*-vel *öző* nyj.-ban is. Bizonyára korrelativ jelentésváltozással a *töm* igétől, vö. Hinc [a *töm*] *verbum Hung. temi* vel usitatus *temeti*... (Otrokocsi [Gömör m.]: Orig. Hung.) *Jobb eltönnék* jobban meghallyak NagyszK. 57, NySz. Vö. ma is: *gyöm* = *töm*, *beléd gyömöm*, *belé gyömlé* (Palócság) és *gyömöszöl* (gyömöszöl, Vas m. Kemenesealja, Pápa vid.), *gyümöszöni* Kecskemét, *tömöszöl* (Tolna m. Paks), *gyömör* (ua., Balaton mell., Duna mell.) stb. mind *ö*-vel MTsz. Vö. továbbá Dtúl: *ki-töm*, *jó kitömtünk* [ebből v. abból]: megtöltöttük, teletömtük a gyomrunkat (Zala m. Türje)

¹ A közbeeső *vilag* (olv. világ) szóra vö. *uylagot* EhrK., *vilagbol* Born.: Ének, stb.; tovább fejl.: *velag* PeerK. *uflag* Ozorai: Christ. NySz. — A *mente* (olv. mente Sz⁹, ill. mēnte, vö. mēn-ni és kel. Szék. *mēgmēni*, itt a. m. kimente) hasonló alakban és használatban fordul elő a WeszprK., Jord. és ÉrdyK., Decsi, Bornemisza, Balassi, Amade és Molnár Albert műveiben, vö. NySz. Dtúl és F.-Duna mell. ma: *még-ment* nyílt *e*-vel, de ez tov. fejl. vö. MUSz. 612 is.

és földi szederbű is jó *kitömtünk* (Vas m. N.-Gencs) uo. Palócságban ma ,temet' és ,töm' is: *tem*, ,eltemet': *el-tem* MTsz. Mátyusföldön Nyitra m.: *temet*, *temettyük* (saj. megfigy.), mint: *temet*, *temeti* ellenben *töm*, *tömi*, *belé tömi* MA. is. — Ime tehát ajakhangzós alakban és műveltető képzővel Dtúl és a Felsőduna palócos mellékén is előfordulhatott a jelentésmegoszlás előtt a címül irt szó. Vö. még analogiául: *töményezer*, *multa milia* MA. *töméntelen*, *tömés*, *tömlő*, *tömjény*, uo. NySz. *tömhüdt*, *tömhütt*, *tömött* Balaton mell. *dömköd*, *tömköd* Borsod m. stb. MTsz. — ö-vel ua. területeken, míg keletebbre egyik másik alak *ë*-vel és *e*-vel is: *töméntelen* stb.

96. *abraam* (olv. Ábraám Sz⁹) ó-testamentumi n., róm. kath. szlávj. vö. Mel. id. m. 2: 89, 152, és EtSz.; RMK. 4: 388. Előfordulására vö. 1255: *Abraam* de villa Sard (Veszpr., Nova), 1171: *Abram* (Veszpr., Kál), 1240 k. *Abram* (kétszer is, Pannh.) stb. OklSz. *Abram* f. Baranya m. Vár Reg. 211., Somogyban Pannh. r. tört. 1: 322, „ad *Abrahamum*“ (Pannh. börtön a barátok számára id. m. 1: 484.) stb. Ma is *Ábrahám* közs. Pozsony m. *Ábrahám*i hegy Zala m.; *m > ny* változással: Alsó- és Felső-*ábrány* Borsod m. (vö. Gomb. BTürkL. 184) stb. [Kel. Székelységben ma is: *Ábraám* is (Hszk. Uzon) saj. megfigy.] Ime e név is előfordulhatott abban a formában ua. területen, mint az eddigiek. Vághosszúfalun ma: *Abrahám* (saj. gyűjt.) Vö. *halalaal* is.

97. *ysaac* (olv. Ízsák Sz⁹ v. Isák vö. Mel. Szlávj. 2: 49, 360) róm. kath. szlávj. vö. Mel. id. m. 2: 89, 175. Egykori előfordulására vö. 1135: *Jobagiones quorum nomina sunt hec Egdud... Isac Jacob Bene* (Pannh.) OklSz. Ime F.-Dtúl *özö* alakkal együtt is. 1116–1131: *ysaac* filius *peteu* (Fila veszpr. kanonok végrendelete, M. Nemz. mill. tört. 2: 263). Egyházi beszédben mindenütt előfordulhatott.

98. *iacob* (olv. Jákob). Vö. 1135, fenti oklevélben (Pannh.) OklSz. Rövidüléssel *Ják* ma is Vas m. községn. Egyházi beszédben ez is általánosan használt lehetett az előbbiekkal együtt.

99. *kebeleben* (olv. kebelében) fgr. teljesebb alak. Vö. 1257/1466: Sumlw *kebel* (Hazai Okm. VI. 93, IV. Béla átírásában, a mai Szilágysomlyó határleírásában) 1137/1262: *keleb* (a. m. kebel?) Pannh. Tih. OklSz. [Felsődunántúl ma is előfordul *keleb* meta-thezissel, saj. megfigy.] *kebelet* EhrK. *kebeleeben* és *kebeet* ÉrdyK. stb. NySz. eg nehan *kebelet* (LevT. 1: 213, Rejz várából Zala m.) *kebele*, *kebelébe* Dtúl Szaicz Leo tájszógyűjt. MNyv. 5: 285. Mátyusföldön Vághosszúfalun ma is: *kebelibe*, *é > i* tovább fejlődéssel, saj. gyűjt. Tehát uo. kimutatható, hol az eddigiek. (Vö. mint Dtúl, Székelység is: *kebele*, *kebelibe*.)

100. *helhezie* (olv. helyhözje Sz⁹ ill. helhözje, *l*-es alakkal; vö. fennebb II.) fgr. Előfordulására vö. 1055: *hel* (kétszer is Pannh. Tih.) 1093/1399: *Joshel* versus *villam Derguche* (uo., özéssel) 1263: *Uillam Sceredahel* (Pannh.) stb. OklSz. Viszont: *Hettfehelly*

és Hettefewhelly, Monyorokerek — et Kewiked, meta incipiens a Pinkoua Vas m. 1240. Cod. Patr.; maganakualo helyen egy helyett czynalyonk EhrK. 40., de uo. heltenvl. Mint: temetésnek helét BécsiK. ehelről uo., helnec MünchK. mas helre TihK. helenkent es nemel tartományokban Mon.: Apol. Nszombat. Viszont: teed helyere (JordK.), helyheztellek EhrK., helyheztetween, de le helheztetween is, helhőzteteesről (ÉrdyK.), helhőztetisiben (ízessel TihK.) helyheti de helhezteté MA: Bibl. stb. NySz. — Az ly-es és őzö alakok továbbfejlődés eredményei lehetnek. Ma is: „Dtúli alakban: hel: hele-t“ Bud. MUSz. 133., helén van a dúga (Vas m. Őrség), hel és hely (hej) Dtúl, helés Sopron, Vas, Esztergom, Komárom, Fehér m. és Csallóköz; helyés (?) Mátyusf. MTSz. — de helhezze (!) mint ollan, millen Vághosszufalu, Mátyusf. saj. gyűjt. Tehát uo., hol az eddigiek, Dtúl és a nyugati palócos területen. Vö. vl alakot is fennebb. Ha ly-el olvasnók (vö. ouga), akkor is találna ime a Felsőduna mellékére. A j-s illeszkedés nélküli alakra vö. még a 16. sz. is Dtúl Tinódinál: szidalmarzja RMK. 3:232.

101. *birsagnop* (olv. birságnap Sz., ill. birságnop = ítéletnap, dies iudicii; vö. Révai Antiqu. 311, s R. Prikkel cikkével szemben, NyK. 26:89–91, Zolnai uo. 216–7. és Melich Szlávj. 2:302) fgr. Egykori előfordulására vö. 1. 1355: pro iudicio seu *birsagio* (Anjou Okm. VI:408, I. Lajos kir. okl. ben, F.-Dtúl) 1349: Iudiciorum seu *birsagiorum* (OL D. 4080. Sopron m.) 1380: in *birsagio* (Mon. Civ. Zagr.) stb. OklSz. (Vö. ehhez MLatSz. is.) 2. *birsag*, mulcta MA. *birságot* uo. stb. NySz. — Köznyelvi szó lehetett, mely Dtúl és a Felsőduna palócos mellékén is előfordulhatott. Vö. a HB. latin megfelelőjében: „cum dies iudicii aduenerit“ (id. NyK. 26:89 is) és 1001. pannh. okl. is: ante deum *indicem*... in *die iudicii* (id. Mel. Szlávj. II. id. h.) A népnyelvben is megvan *birság* „büntetés“ értelemben Felsődunántúl, pl. Sopron m. (saj. megfigy.); sőt Pannonhalma vidékén a „*birságnap*“ és „*birsádnap*“ (=ítéletnap) kifejezést is ismerik egyesek az evangéliumból, a pap olvasása után, abban az értelemben, „hogy az isten hogy *birál* meg mindenkit“. Gyórság és Pér (saj. megfigy., Bódiss Jusztinnal). Vö. ma is Győr m. és a gömöri Palócságban: „*biráskodás napja*“ = az utolsó ítélet (Draganits F. és Kollártsik G.)

102. *ivtva* (olv. jutvá Sz., a. m. eljőve, elérkezve vö. már Révai Antiqu. 312.) fgr., egykori közmagyar alak, nyj. később gy. vel is: *gyut*, vö. lennebb. — Egykori ilyen hasonló jelentésű előfordulására vö. mykoron tewredelmnek *ydeye* el *yutandana* EhrK. 109, miglen *inttatic* tengerre: usquequo perveniat ad mare (BécsiK.) Mykoron *ywtandaz* the orzagodban (JordK.) Hyr *ywtiha*, hogy hwllott volna Baldak istene (ÉrdyK.) Hozzad *ywtihnom* en šrwendók (özés is!) CzechK. (F.-Dtúl, vö. fennebb) Sikamló utra *jut* (MA: Tan.) Reggel *jutottunk* ide (Thurzó: Lev.) stb. NySz. Tehát kimutathatólag ugyanazon területen, mint

az eddigiek. $\mathcal{J} < gy$ hangváltozással: *gyuta* eszében Fr.: Sz. Ján. 13, 1732 (NySz.), *gyut* Göcsej, Somogy, Baranya m., Orosháza (Dtúlról), Répce vid., Veszprém m. Bakony vid., Szigetköz, Balatonfelvidék (MTsz., ld. MNyv. 10: 351) — tehát Dtúl, részben a Felsőduna mellett is. De ez továbbfejlődés eredménye, későbbi hangváltozás lehet, bár egyes effajta példák a dunántúli és székely közösség korára mutatnak (vö. MNyv. id. h. 349–351,¹ 353). Mátyusföldön és Pannonhalmán ma is: *jut*, *jusson* (saj. gyűjt.) — A *birsagnop iutva* kifejezésre vö. még: *idő múlva* (Born. Préd.), *űdő múlva* (Kár: Bibl.) stb. NySz. ua. területről. — Vö. *mulchotia* és *iochtotnia* alakot is.

103. *szentii* (olv. szentii Sz., ill. szentii, ma: szentjei, tkp. a. m. szentjeje, vö. NyK. 29: 126). A szóra vö. fennebb: *szent*, *szentucut*, az első *-i* többes képzőre: *bratym*. A második *-i* 3. szem. birtokos rag egykori gyakoribb használatára: 1269: *Zubady* (Szentkirályszabadja, a népnél ma is Szabadi s vö. Fokszabadi, Veszprém m.), 1326: *Zobodi*, 1380: *Zabady* és *Zentkerakzabady* (ua.) és *Wrszabadi* (Cs. 3: 253) — 1339: locum Zilmezeukuzi vocatum (Veszpr. Sárberény) 1340/1449: Nyghutkwzy (Körmend) stb. OklSz. *ideiben* EhrK., *idein* Weszpr., PeerK., *szenti* (= szentje) NádK., *ketty* (ketteje) *hytyre*, *hytyt*, ÉrdyK. stb. (vö. Nyr. 17: 150–51, 201. Ezek felsődnamelléki és dtúli emlékek). Valaha irod. alak is volt: kopaszság dicséreti (Kolozsvár, 16. sz.) stb. Ma is: *pénzi*, *fődi*, *éli*, (Somogy, Göcsej, Szlav., Eger és Miskolcz vid. palócok stb. TMNy. 709. *eszi* Tinnye Pest m. Dtúl; *eszit*, *fűlit*, (Fehér, Somogy, Győr, Pozsony m. stb. saj. gyűjt.), *kereseti* (keresete) Vas m. Szentgothárd körül (Békefi, Kethely és körny. népr. Bp. 1884. 14–15 és saj. megfigy.) általában Dtúl és Palócságban, vö. GyulGl. nyj.-ról szóló cikkem Erd. Múz. 1914, 200. GyulGl. is: *nemzetui* (= nemzetje) Dtúlról (uo.) — Vö. még: *bocskorjikut*, *libáikut* és *hargosi*, *főgyi* (földjei, többes képzőjü) alakokat Nyitra m. is NyF. 20: 11.) és könyvnek eredetihöz (özéssel együtt), könyvnek keleti, lelkem esméreti MA: NLL. 396, 48, Mátyusföldről. Ma ott is továbbfejlődve, kiegyenlítődéssel: *vize*, de kebelibe. S íme valaha a látott alak ott is használatos volt, mint vö. fennebb: *lilkő ert* és lennebb: *cuzicun* is.² — Vö. *szenti poharát* = szentje poharát, védőszentje áldomását 1660-i levélből (Gr. Illésházy Gábor-tól, bashalmi lev. palócos területről; az Illésházyak éppen pozsonymegeiek) MNyv. 8: 370 és ehhez Nyr. 41: 439.

¹ A „XII. században” h. ott helyesebben „XI. században” értendő!

² Érdekes és összevethető a *szentii* alakkal a nyugati székelységben ma is: „dicsőség Istennek és mindön *szentijének*”, ünnepi mondókából (Nyikómalomfalva, Udvarhely m. Szabó J.) — hol az *i* szintén a régi többesképző lehet. — Az illabiális *á* is megvan *á* előtt e székelységben ma is: *ápám*, *hálál* stb. s egyebekben is van egyezése a HB.-del vö. a *seged* szónál fennebb. Csak e székelység kevésbé *i-z*, mint a HB. — eredetileg valamivel lennebb való dunántúli területre mutat.

104. *unntei* (olv. önöttei, már Révai: Antiqu. 315., Sz⁹ is így; v. *ü*-vel? vö. *w* = *ü* fennebb. Csak itt fordul elő [hapax legomenon]). Jelentése R. szerint: ‚electi sui, electi eius‘, ‚választottai‘ (már 1783-i magyarázatában, ld. MNyv. 4:60). Szerinte *önött*, mint *tilott*, participium volna az *önöm*, *önöl*, *önik* = boldogulok, stb. igéből. Tehát *önöttei* a. ‚m. ‚boldogultjai‘, a latin mintában: *electos* (Antiqu. 316—7). R. szerint az ő korában, bár ritkábban, némely helyt hallható kissé átvitt értelemben: *meg nem önött* = nem sikerült, nem kívánsága szerint teljesült, tkp. nem boldog stb. (uo. 317. Irodalomtörténetíróink ma is ezt idézik, pl. Beöthy is, Váczy is.) Hasonló véleményen van Zolnai is Nyr. 23:550 és Nyelvemlékeink 70: *önöttei* v. *ünntei*: valószínűleg am. ‚boldogultjai‘. Kérdés lehetne, hogy hol él még e szó, mert Döbrentei sem ismeri (vö. RMNy. 1:20). Révai a Dunántúlt és palóc vidéket ismerhette inkább (vö. Antiqu. 72, 101 stb.), tehát ugyanazt a területet, ahol mi is mozgunk magyarázatainkban. Lehr Albert szerint pedig e szó nemcsak Révai korában nem volt, de ma sem ismeretlen egyes vidékek nyelvében. Ma is élnek nemcsak Dtúl, de másutt is (?)¹ ez alakok: *Önik*, *megönik*: megered, megfogószik, kapaszkodik, erősödik, üdül, nyersül, neki veszi magát stb. jelentésben pl. növényről szólva: „*Önik ám már a kukorica!*“ A „meg nem önött“ szó-lás pedig szintén forgandó még ilyen jelentéssel: ‚nem sikerült, nem sült el, meghiúsult‘ stb. mindenfélééről. Ez az alak is hallható szerinte: *megönödik*; pestmegyei embertől hallotta. (MNyv. 5:360—1). Csakhogy ez adatoknak még pontosabb helyére volna szükségünk. Maga Lehr dunántúli, tolnai; tehát saját adatai dunántúliak volnának. Én azonban hiába tudakozódtam e területről, senki sem ismerte ma ez alakokat. — Az ‚*önötteimért*‘ alakot Szabó I. (Nógrád m., karancsvidéki plébános) is használja Iliász fordításában (XXII. é. 272 s.), mint a *feleim* alakot is (uo. lennebb); de ezek eltanult arkaizmusok is lehetnek nála, éppen a HB.-ből. (Vö. HB. átírására fennebb 10. l.) — Mátyusföldön és Pannonhalmán sem járják; ‚választottyai‘-t mondanak a kérdéses alak helyett (saj. megfigy.); de alakja szerint találna erre a területre. Vö. az *odutta* alakot fennebb és a *bennette*, *önön bennette* formát a *bennetuc*-kel kapcsolatban lennebb. Ez utóbbiak alapján (*ewnenbenneten* EhrK. 71, *ewnbenneten* 10, 92, 135, *ewnenbenetek* 94, *önbennette* NádK. 417, *w bennette* ÉrsK. 76, *ew bennette*, *enbennem* és *en bennettem* Komj. 82, 69 stb. NySz. ld. TMNy. 652—3) talán az *ön* (= *ö*) 3. szem. névmás származékára is gondolhatnánk valami analogiás, kombinált alakulással, olyan nyomatékos formák mintájára, s így ‚önöttei‘ azt jelentené, mint ma: ‚övéi‘. Vö. Tulajdon *önnebe* ist es *önnei* stet nem fogattac MünchK. 169. Kinek a iuhoc nem tulajdon *önne* 191. és vö. uo.: menel te te hazadba a *tenneidhez* 79. (ld. Bognár

¹ A kérdőjelt én tettem.

érték. 60–61 is.) Vö. a latin könyörgésben is: *electos suos*. — A címszó dtüli és mátyusföldi alakjára vö. a mássalhangzó-kettőzést is *unuttei* — és az *unuttei cuzicun* kifejezést lennebb.

105. *cuzicun* (olv. küzikün Sz⁹, vö. MUSz.: küszöb, EtSz.: Atelküzü stb.; jelentése: közükön, között) fgr. labiális alak (vö. köz R.) Ilyen alakú használatára vö. 1239: *Wag (!) kuz* (OL D. 118), 1225: *scilcuz* (uo.), 1240: *Rabakuz* (Muz. Kisf.), 1264: *Turmaskuz* (MonStrig.), 1288: *Megekuz* (Veszpr. Szepezd), 1339: *Zilmezeukuzi* (Veszpr. Sárberény), 1355: *Choullowkuz* (Körmend), 1455: *Czallokenz* stb. OkiSz. (vö. Nyr. 42:254–5 is). Uo.: Drava-Murakuz (Zala Okl.) ellenben: *Thyzabodrogkez* (Lelesz, Bercs.). *tyknwzwtetek*, *kwzswl*, *kwzwnseges* (Komj.: Sz. Pál lev. Szilády kiad. 242, 249; *izéssel* stb. uo. együtt), *köz*, *kőzanc* (Zvon: Post.) *köz* (Born.: Préd.), *köz* (MA: Scult.) stb. NySz. Ma általában: *köz* (tov. fejlődéssel) MTsz., de hétkéznapi pl. Tabajdon, Fehér m. (MNYv. 10:6). Ime tehát úgy legalább egykor a Felsőduna mellékén és Dtül. — Az *-ik* többes 3. szem. birtokagra meg vö. az *-i* egyes 3. szem. rag. használatát a *lilcö* és *szentii* alakokban fennebb; továbbá: *monnayk*: mindkettejük EhrK. 35, 64, Bécsi és MünchK. NySz., *rethenetyk* GyöngyK. 2, az *unuttei cuzicun* egykor általános kapcsolatra: azoknak *üéletic* Kár.: Bibl. az sok jóknak és pénznek ez természetik MA: SB., az képek *tsizeteletikről* Mon.: Kép. sőt: *közik* Zvon: Post. TMNy. 715., *közikbe* MA: NLI. 339. *özö* alakokkal együtt (N.-Szombat). A népnelvben nyugaton és ezzel összefüggőleg a keleti határszáron ma is, valamint a palócságban is a déli vidéken *késik*, *velik* stb. (TMNy. uo. és 716.) Vö. NagyszK. 88 is: ez ket tolvajnak egyik engemet megmóvet; ez baromnak mell'ik ÉrsK. 569, stb. (Magyarozatára: Melich, A magy. tárgyias igeragozás, kny. 14.) A fehérmegeyi nyelvjárásban is: a Vargáék Bélájuk (Nyr. 30:280), a nyitravidéki palóc nyj.-ban meg éppen: kétek libáikot (NyF. 20:11, zárt tárgyeset is, mint a HB.-ben.) Vö. *iv vimadsaguc mia* kifejezést is; ebben az *iv* (olv. szerintem is *iv*, vö. *mirv*, *tiv*, *itet* = öt Mátyusföld Nyr. 19:564, *iket* = őket F.-Duna mell. stb.) F.-Duna melléki *i*-je összevethető a *cuzicun* egyes 3. szem. *-i* ragjával. Az *-ik*-re vö. *iket* = őket id. alakot.

106. *iov feleul* (olv. jou felől Sz., ill. jou feleül vö. *eleut*, stb.; a. m. ma: jobb felől) fgr. névutós kifejezés. Előfordulására vö. fennebb *iovben*¹, és: egy *felewl* EhrK.; annya *felől* WeszprK., zel *ffelől* JordK. valamely *felől* MA: Bibl. (ezekben tovább fejl. *ö*-vel) ellenben: *yogom felel* (olv. felél, *é*-vel, nyugati *é*-ző területéről KeszthK., vö. fennebb.) — Vö. *timnucebelevl* is. Tehát íme ez is ua. területen: a Felsőduna palócos mellékén és bizonyosan föltehetőleg Dtül is. Mátyusföldön és F.-Dtül is ma: *jobb felü*, de ez csak továbbfejlődés; palócságban ma is kettőshangzóval: *feleöl* (Paál S., Gömör m.)

¹ DöbrK. 301 is: *jo fele*, ad dextram és Sylvesternél is Gramm. 30.: Austrum = *juh szel*, vö. Mátyás Fl. id. m. 2:57.

107. *iochtotnia*¹ (olv. jokatnia Sz., ill. jochtotnia, vö. Hunfalvy is NyK. 7:257, 8:314 és a *ch*-val írott szókat fennebb; még DöbrK. is 108: *iktatom*; 308: *ichtatniai* id. MNyV. 7:410 is, NádK. *ictatom* NySz. — a *k* későbbi fejlődés a rákövetkező *t* hatása alatt vö. TMNy. 134.) fgr. vö. MUSz. 156, ill. NyK. 7:258—9; jelentései: iktatni, vezetni, bevezetni, elhelyezni stb. vö. Hunf. NyK. 7:258, a latin könyörgésben: *collocandum*, Révai Antiqu. 42. Az eredetibb *io* (*iocht-*) előfordulására vö. fennebb *iorgossun*, melynek alapszavában ma szintén szókezdő *io* > *i* hangfejlődés van. Későbbi alakváltozatokra továbbfejlődéssel, de ugyanolyan v. hasonló jelentéssel: *pyspekseegeben yktataa* (ÉrdyK.) Mynket *ees yktasson* az szent martýromsaghnak gyözödelmeere (uo. a HB. más saajtságaival együtt). Az te leweledet *weottem* es Sereďynek *iktattam* (LevT. 1:28, Kassa 1545); ellenben: az raykyak Kelkeed neww falwth magoknak therwen zerynt *yttattak* (LevT. 1:34, litt. domini Erdewelj, Moniorokerek 1546, Vas m.) NySz. *Ihtatas* levelinek (uo. 226, Zalavárt F. Mezewlaky, Veszprém m.-ből). Mért *iktat* az bóichis az régieknec vallasokra (Mon: Apol.) Az halal az Christushoz *iktat bennünket* (MA: Scult.) NySz. Az *mel* leveleket dominus Michael Focteoí alá küldött volt... bizott ember által én Alvinchi uram kezéhez *iktattam*, uo. *szerelmes* hazájának, becstületi stb. (MA: NLI. 319, Nszombat). — Tehát ez is előfordulhatott ua. területen, mint az eddigiek.

108. *ilezie* (olv. ileszje Sz⁹, a. m. élessze, támassza föl, vö. lat. Könyörgésben: *resuscitari faciat*, R. Antiqu. id. h.) *ízó* alak, vö. fennebb a szótőre: *elmie* ~ *ilezie*, *scegin*; ragozására: *helhezie*. Ua. területeken fordulhatott elő ez is. Vö. hasonló alakokra még: *ilw* Komj. Szt. Pál lev. 38. (Nyitra m.), ellenben: *éllyen* (így) a. m. ilyen, *éllés* és *élés*, uo. *szegény*, *é*-vel, zalai okl. 1562. (Tört. Tár 1911: 553); egykor általánosan ilyen ragozására: *envzyek*, pellerent EhrK. *önedzietec* BécsiK. el ne *vezyek* PeerK. stb. TMNy. 632 és Révai Antiqu. 299—300.) Pannonhalmán ma is: „*illessze vagy iltesse*“ (saj. gyűjt.); Komárom m.: *tüzet ileszt* (Sörös P.); Mátyusföldön: *illessze föl*: élessze, támassza föl (Vághosszúfalu, saj. gyűjt.)²

109. *bennetuc* (olv. bennetük Sz⁹, mai: benneteket) fgr., labiális alak, egykori partitívus tárgyként, itt még eredeti, tárgyrag nélküli formában. Közmagyar alak lehetett (eredetére ld. Zolnai Bud. Alb. 149. Szómagyarázatok 1 és Nyr. 30:340); egykori helyi előfordulására vö. ki segejt meg *bennetök*, ne veszene el *bennetök* (Monlók 3:171, Verancsics, Dtúl); hova vyznek odnad *benynk* (LevT. 1:97, Andreas Kerechyny de

¹ Hunfalvy: *iochtotnia*-t közöl NyK. 7:257, *iktat* = *jochtat*, és *o*-val meg *u*-val olvassa. Én a HB. közkézben levő másolataiban is *iochtotnia*-t látok, amint idézni szoktuk. Vö. a faksimilétet.

² A *jov felewl iochtotnia ilezie wt* kifejezés értelme tehát: támassza föl hogy (és) jobb felől helyezze el.

Kanyafelde, Zala m.). Kyre segytsen δ szent felsege *bennünkis* (Born.: Préd., F.-Duna mell.). Igazetnak *bennünk* (Mon.: Apol., Nszombat). Az bölchis ezenre tanet *bennünket* (uo. tov. fejl. alakkal) stb. NySz., id. Zolnai is. Vö. a *bennette* (*benmete*) rokon alakokat is fennebb (*unuttel-nél*) EhrK., NádK., ErsK. és Komjáthynál (már Révai id. Antiqu. 325) és δ nn δ n*benedon* CzechK. (F.-Dtúl) NySz. — Tehát ez is ua. területen, mint a fentiek: Dtúl és a F.-Duna palócos mellékén. Vö. még: *thy bennetok* zokath (igy) esmerok, es newetokon newezok *bennetok* (özéssel LevT. 1:155, egy régi fejevári vitéz, Vasvárott 1555); többet nem láthattam *benne* (MA: NLI. 254, Nszombat); *bennekét* (Őrség, Vas m. Nyr. 7:88), Mátyusföldön is így s ezekkel összefüggőleg a kel. Székelységben ma is: *bennetékét*, (saj. gyűjt.); utólrnek *bennünk* (Nyitra m. Bábindal, Nógrád m. Karancsság és Sopron m. Kapuvár, hallgatóimtól). — A *tiv bennetuc* kifejezésre vö. fennebb *tiv* és *miv isemucut* is.

IV.

Visszapillantás, összegezés. A nyelvelmélektől a mai nyelvjárásokig. Befejezés.

Ha visszapillantunk a HB. szókincsének és alakjainak előfordulására, főként a Felsőduna mellékére mutattak; a mátyusföldi palócos nyelvjáráson kívül a felsődunántúli volt az, melynek adataival leginkább egyezett nyelvelmélkünk nyelve. E területeken volt és van részben ma is olyan özés és ízés (!) *együtt*, milyen a HB.-ben és e területnek főleg palócos részére mutatnak az olyan alakok, mint *hazoa*, *tilutoa*, *hadlana*. Ehhez hasonlók részben ma is előfordulnak ott (vö. fennebb, és *aután* ~ *ótán* stb. Palócságban és F.-Duna mellett, MTsz.). Még az olyan (ü-) ö-ző alakokra is, melyek ma ott nincsenek meg, kimutathatni, hogy egykor ott is előfordultak (vö. *num*, *tumetivc* stb.) Egyetlen adat sem volt, amely — a többivel együtt — ne fordulhatott volna elő e területen.¹

Ha most a nyelvelmélektől haladunk a mai nyelvjárásokig, e terület mellett bizonyítnak a többi helyileg megállapítható emlékek is. Így az oklevelek közül a tihanyi alapítólevél (1055) részben már látott alakjaival: *kurtuel* fa, *menek*, *hel*, *gisnav*, *hig*, *hazn* stb. Csupán *ézö* alakjaival tér el: *feherunaru*, *zenaia*, *uuege* (NyK. 25. id. h.), mint ahogy régebben is, ma is inkább *éznek* ott lennebb, a Balaton partvidékén Zalában (vö. *Zegenh*

¹ Sőt újabbakat is hozhatnék föl pl. Döbrentei tanulmányából is (RMNy. I., vö. Nyr. 43:62).

Zala Okl., fennebb 58. 1.; NyF. 40:13, Nyr. 19:48, 96). A HB. ettől északibb területre való izésével. — Hasonlítanak hozzá a tihanyi apátság többi, ú. n. kritikus okleveleinek adatai is: *Derguche*, *Pechel*, *Sopuc*, *Tousok*, *Giznou* stb. (ld. Erdélyi L. id. m. 21—28 stb. ll.) Különösen sok az egyezés ez. apátság népeinek 1211. évi összeírásában¹ (NyK. 34:388) — emlékünkel egykorulag effélék is: *Ban-rinnch* (Bánréve), de *Euren stagnum* (Örvénytő), *T²*, *Choa-che* (fogalm. *Coha-che*) F, *Ruoz-licou* uo. *Beneduc* Z, V, D *Chencud* (Csengöd) D, *Endus* V, *Thenkus* D, *Zentus* D, *Ozou-feu* Z stb. A pannonhalmi oklevelek közül meg az Albeusféle (1237—40 k.) adatai a már látott pozsony- és nyitrai megyeiken kívül Felső- és Alsódunántúlról: *Ruozd* (mai Ravasz, Györszentmárton közelében), benne: *Isaac*, *Pousa*; *Scechyn* (Győr m.); *Sebus* (Sopron m.), *Hegud*, *Mathev*,³ V, *Tumurd*, *Scigin* (Komárom m.), *Quizun* (Küszén) Vas m. stb. (Pannh. r. tört. I.; uo. más oklevelek és Lib. Rub. is). Hasonlóan Kálmán kir. korából a veszprémi völgyi 1109-i oklevél párja és a zabori apátság 1113-iki eredeti oklevele. Amabban *Zamtou*-n kívül effélék: *Bezpremensium*, *Bezprementis*, ellenben *Zaarberin*, *Kinessa*, *Citun* stb., emebben meg: *furras* (forrás), *Copusd*, *Piscan* (mai Pöstyén), *Rauzt* (Ravasz) stb. (Fejérpataky: Kálmán kir. okl., Akad. tört. Értek. 1892). Olyan alakokat mutat ebből és a következő korból a F.-Duna mellékéről Knauz esztergomi egyh. oklevéltára (Mon. Strig.) is. Pl. 1239: *Fedemus* (Kom. m.), 1284: *Fedemus* (Nyitra m.), 1285: *ffedemes*, *Hetyn* (mai Hetény Kom. m.), 1280: *Fydimis* (Pozs. m., mai Födemes) 1280, 1295: *Scech* és *Zyych*, 1295: *Segusd*; sőt az északi területről is *Scepus* és *Scypis* stb.⁴ Csánki Tört. Földrajzában (Hunyadiak kora VIII: I—III) szintén afféle alakok vannak: *Kurtuel* ~ *Kertweles* 1431, *Eeld* 1346—58 ~ *Ild* 1353 Fejér m.; *Akaratia* (mai Akarattya), *Berchen* ~ *Berchyn*, *Berulle* (mai Böröllő p.), *Beryn* (Berény), *Chey* (ma Csehi puszta), *Chenkuth* (Csökut, Csékut), *Chigia*

¹ Az Okl. Sz.-ban: Pannh. Tih. (1/5).

² T = Tolna m., F = Fejér m., V = Veszprém m., Z = Zala m., D = Dunamelléke.

³ Vö. *terumteoe* 1.

⁴ Bizonyára az akkori felsődunántúli kir. kancellária nyelve is érvényesül az oklevelekben. Vö. a nyitrai, egri képt. okl. adatait is fennebb s oly területekét, hol ma nem ő-znek. De akkor általában nagyobb körű az őzés. Erdemes volna az okl.-ek nyj.-ával is foglalkozni!

(ma Csögl(y)e, *Ich* (Őcs) Veszpr. m.; *Assowan, Feyrlow, Nylka* (mai Nyalka), *Etteuen, Ruozd* Győr m. stb. Hasonlók Komárom, Sopron, Mosony, Zala, Pilis stb. megyékre is.

Ilyen alakok találhatók az összefüggő emlékek közt Kézai krónikájában is, habár részben későbbi bővítés.¹ K., mint Csánki történelmi alapon kimutatta, az egykori pestmegyei Kéza helységből² való (Kéza, Századok 1903. 885—90); tehát felsődunamelléki. Nála, 1283 körül, ilyen adatok vannak: *Cuwe, Cuwe-azoa, Etul, Etel* és *Ethela, Zazholm, Tocsun, Kean* (vö. HB. keassatuc), *Sebus, Scigetfen, Rodoan, Lei, Weznemut*, ellenben *Lebyn* (Ld. Horányi-féle kiad. 1782. Florianus: Fontes Dom. I. vol. II.). Az ú. n. Bécsi (1358) és a Budai (1473) krónikában, melyek Budán illet. Ftúl készültek, szintén ilyen adatok vannak: *Ethele, Kewe* (ë-vel), de *Cesunmaur, Crumheld, Beztur* (ö-vel), *Eleud*. A Pozs. krón.-ban *i-zés* is: *Zentlazar zegini* és *zygini* (ld. Flor. id. m. IV:27) — mint a HB.-ben *scegin* stb.

A magyar nyelvű emlékek közt a Gyul. Glosszák és Königsbergi Töredékek (KT., KTSz. 14. száz.) mutatnak sok hasonlóságot a HB.-hez. Mindkettő Dtúlról valónak látszik, csak a HB. területétől valamivel odább (Gyul. Gl.-ra vö. Erd. Múz. 1914. cikkem). Nem hiába, hogy bennük, szintén több érdekes alak egyezik, s egészben véve nem sokban térnek el a HB. nyelvtől (vö. Sz⁹ 76.) A kódexek közül meg az Ehrenfeld kódexen kívül, mely szomszédos területről való, csak inkább *é-z* (zegen stb.), a Németujvári Glosszák, Schlägli szójegyzék a nyugati területről, a Bécsi, Münchener, Jordánszky és ÉrdeyK. a Dráva mellékéről, Pozsonyi (vö. GyöngyösiK.) és Nagyszombati, Weszprémi, Érsekujvári, Czech, Peer, Keszthelyi, Kulcsár, Guary, Nádor, Tihanyi K. stb. a Felsőduna mellékéről, illetőleg utóbbiak a Dtúl nyugati és déli feléből mutattak közösségeket, kivált azok, amelyek részleges *ö-* és *é~i-zésükkel* a Felsőduna mellékére valók lehetnek.

Többi nyelvemlékünk közül Komjáthy műve és Pesti G. Újtestamentuma s meséi a Felsőduna mellékéről, Bornemisza J. Prédikációi ugyanonnan; Tinódi, Melius, Baranyai Decsi, mint Calepinus szótára és Zrinyi, a duna-drávaközi nyelvjárásvidékről mutatnak sokban egyező, de részben (pl. *é*) különböző nyelvet.

¹ Vö. Domanovszky S.: Kézai Simon mester krónikája, Bp. 1906. 12.

² Ma Génza vagy Ginza pusztja Fehér m.-ben, Acsút mellett.

Vö. pl. Tinódiánál: *Szömöm*, *kegyös*, *Príni*, *vesziköl*, *szegin*, ellenben: *szépön*, *kéröm* stb. (RMK. III., vö. Erd. Múz. id. c. 206—7. is). Ilyenformán hasonlítanak emlékünkhöz a Magyar Levelestár dunántúli adatai is, a felsődunántúliak — mint láttuk — *i*-zésben is inkább. Pl. 1510: *Köszönettemet... zeresmes öchóm... Ferencznal... a felyel* (olv. afféliel) *ű* stb. (Lewka-Léka, Vas m.) 1527: *kozot koroztyen pynzbe w folsegenek*, de: *nemessek* (Borsmonostor, Sopron m.¹) Ugyanígy *ö*-znek pl. Eszterházy Miklós levelei is, Tört. Tár 1900. és 1901. évf., a Komáromy A. közölte 16. száz. dunántúli levelek is uo. 1907, 130—56. (*Ē ~ ő ~ és i-zők* pl. Perneszy Farkas levelei, bizonyára az író nyelvjárása szerint). *Ö ~ ë* és *é ~ i* van a 16. sz. végéről a Guary család leveleiben is Vas m.-ből: *szömelyek*, *igyenösöttek*, *engedett*, *töttek*, *szegin* (többször).² A felsődunamelléki *ö*-zést és *ízést* mutatják Esztergom, Hont, Bars, Pozsony m.-re Wertner M. oklevélközlései is. (Tört. Tár 1911: 481—536, stb.).

A HB-ével egyező sajátságokat mutat átírásban is, csak tovább fejlődve, Farkas András 16. századi költő nyelve is: „Az zsidó és magyar nemzetről“ (RMK. 2:13, vö. Nyr. 42:254). Ő pedig esztergomi volt (vö. RMK. id. k. 374). Hasonlóképen egyezik részben Beythe I., Sztárai M., Magyar I. és a székesfehérvári Karádi Pál nyelve a dtúli illet. felsődunántúli területtől. (Vö. Erd. Múz. id. c. 204 és Irodalomtörténet c. folyóirat 1914. 451—57.) — Különösen egyeznek a 17. századból Molnár Albert szótára, naplója és levelezése, gramatikája és egyéb művei — mint láttuk, valamint Kövesdi Pál nyelvtana is, Sopron 1686 (vö. Toldy: Corp. Gr. 551). Ezek egyenesen a F.-Duna palócos mellékére utalnak, mint a Balassival és Amadéval való egyezések is. Itt említhetjük Gyöngyösi és Medgyesi Pál sok egyező adatát is (vö. Révai Antiqu. is). E területre utalnak egyes kuruc énekek is a Szencsey kódexből (vö. fennebb) efféle adataikkal: *lőköm* (< lèlkëm), *tömlöcök*, *elégöld ~ fénlink*, *kiszek*, *Veszprim*, *böcsület*, *sörényen*, *tüled*, *fölött*, de *felsütne*, *szörzék*, *szeginy*, stb. (Thaly Adalékok I:54, 66 stb. II.). Végül a 18. században Faludi átírása és olvasása is (vö. Sajnovics: Demonstratio 5.) s napjainkban a Regös énekek és Dunántúli népköltési gyűjtemények (MNépkGy. IV, VI, VIII.) felsődtúli változatai. Ezekben

¹ Természetesen itt főként a levélíró születéshelye számítana, de ezt ma sokszor nem lehet megállapítani.

² Sörös Pongrácz főisk. tanár úr másolataiból.

is effélék vannak: *föl, Böllehem, lehölete, ibressze, tisztölled, köll* stb.

Íme a HB. legjellemzőbb sajátsága, az ($ü >$) $ö \sim \tilde{e}$ és $\tilde{e} \sim i$, a tatárjárás, török pusztítások, szlávbeolvadás és német telepítések után is kimutatható a Felsőduna mellékén s ott a mai nyelvjárásokban is megvannak, ha itt-ott az \tilde{o} zés némi visszafejlődésével ($\tilde{o} > \tilde{e}$) is. Ezzel megdőlt az a föltevés is, hogy a HB.-nek másolatnak kell lennie, két írótól kell származnia, mivel benne \tilde{o} és \tilde{e} vegyesen fordul elő (vö. fennebb I.). Akkor a Gyul. Glosszáknak és Königsbergi Töredékeknek is másolatoknak kellene lenni azért is, mert bennük is ilyen természetes 'következetlenségek' vannak: *kegussege, ellenben kerezti, GyulG.; nem háromszor, ellenbem num* (1) egyszer, stb. KT. A látottak alapján a HB. is egységes emlék, amelyben époly természetesen fordulhatnak elő ama sajátságok (\tilde{o} és \tilde{e}) együtt, mint a későbbi, pl. 16. századi emlékekben s ma is egy író nyelvében is, pl. *föl* és *fël*. Másolatvoltát nem okvetlenül támogatják, mint láttuk, a föltételezett íráshibák sem (*emdul, turchucat, szen* és a *dominus deus*, 'uristen' v. 'uromc isten' kimaradása sem vö. MNyv. 10:130). Sőt a Döbrenteitől, Toldytól és másoktól föltett 'agg régi szöveg' sem, mivel tkp. nem tudunk kimutatni más szöveget (vö. Irodalomtörténet 2:384. cikkem és legújabban Czebe Gy. cikkét, Phil. Közl. 39:34—42).¹

Most még az lehet kérdés, hogy a Felsőduna mellékén melyik nyelvjárásból való és hol íródott az emlék? — Erre nézve az $\tilde{o} \sim \tilde{e}$, $\tilde{e} \sim i$ és a többi sajátságok a nyelvtörténetben és az egyháztörténeti adatokkal (külső bizonyíték) együtt igazítanak el. A nyelvtörténetben ilyen adatok a Felsőduna mindkét partjára, Dunántúl Pannonhalma, Veszprém s részben Tihany vidékére stb. mutattak. Egyháztörténetileg is Pozsony- és Nyitra megye mellett e részek: Győr, Komárom, Veszprém, Mosony, Sopron, Vas s részben Zala meg Somogy m., a Duna és Balaton melléke, az a terület, amely összefügg a Benedekrenddel, melytől való a Pray-kódex s abban a HB. Azért a többi területet már előre elhagyhatjuk a HB. nyelvjárása végleges megállapításánál. Ma is $\tilde{o} \sim \tilde{e}$ -t és \tilde{i} -t ejtenek, mint láttuk, Györmegyében a Sziget-

¹ Vö. Sebestyén, Mészöly és Prikkel id. dolg. is, bev. — Egykorú eredeti fogalmazványnak a kódexbe való bemásolása természetesen lehet, és más íráshibájáról lehetne szó: *uimagguc* e. h. (*uimagg*)*omuc* a Könyörgésben, amit a beíró is jelzett pontokkal — és kijavított.

közben és mint az emlék útmutatása nyomán utána néztem, Pannonhalma és Győr vidékén.¹ Igaz, hogy ma *i* ott általában nincs, valamint kettőshangzók sincsenek, de az emlék korában ott is voltak, mint láttuk, mint a magyar nyelvterületen általában, miként onnan északra a palóc területen ma is megvannak. Az *ö*-zés sem olyan fokú itt, mint a HB.-ben; a *szöm*, *nöm*, *terömt* ma nem járatosak, de valaha részben ott is megvoltak vagy meglehettek (vö. pl. *num* a szókincsnél) — csak *ö* > *ë* visszafejlődés is volt azóta (talán a szláv és német beolvadás s a dtüli nyugati terület *ë*zésének kiegyenlítő hatása következtében is). A *gye* sem járatos ma, valamint a *ketni* és *fész(h)e* sem, de ez is továbbfejlődés eredménye (ma: *de*, *kötnyi*, *fiszke*); valaha ott is meglehettek, mint a szókincsnél való adatokból következtethetjük (*Gyogu*, stb.). Ma is összevethetni ott: *mög* is *fésűköggyé*, *törüd mög* magadat (vö. turchucat) Nyr. 9:286; *itét* (ételt), *csipödö*, *derikpiz*, *dönti embër*, *erdöllés*, *fiketö*, *gërinny*, *gyugó* (dugó), *igevényes* (vö. rezet HB.), *kaszafogla*, *kiódzulódik*, *pöszös*, *mër*: miért (vö. meret HB.), *firhe*: férjhez stb. Nyr. 12:187—8. Akárcsak a HB. nyelvét hallanók! Vö. még: *pörkülődik*, *sindö*, *körösztütek*, *szëginsig*, *Jëzusz!* *takarijja* ki (vö. HB. zoboducha), *halálnok halálávo* (sőt *halálâ* is az öregeknél, Bódiss J. és Draganits F.), *Pëtër*, *lilëk*, *illessze* stb. saj. gyűjt. *Riszeit* (tov. fejl. vö. HB.), *kössig két riszbü*, *fönn a hëgyënn*, *Fösöutca*, *allü*, *szenlörinci dülö* stb. (Biró Á. id. m.). — Ime nyelvjárása szerint is írhatták volna a HB.-et Pannonhalmán, ha nem egyeznék — mint láttuk — helyesírása is a pannonhalmi oklevelekkel, valamint a Pray-kódexszel, amelyben fönnmaradt s amely, mint templomi szükséglet, szerelvény a deáki egyház számára elsősorban Pannonhalmán, a főapátságban és anyaegyházban készülhetett. (Vö. Karácsonyi: Magyarország egyháztört. 1906. 8.)

A györmegyeihez hasonlít a veszprémmegyei nyelvjárás is, de ez kivált keleten inkább *ëz* (vö. NyF. 4:24—27 között meséket). Több hasonlóságot mutat benne a pápavidéki és bakonyalji (vö. fennebb III.), tehát épen Györmegyével érintkező rész, meg a Somlóalja délnyugaton (pl. Vid nyj.); de ezek már a nyugati *jë*, *üó*, *üö* kettőshangzót mutatják. Közelebb áll a komáromi

¹ Ebben az utamban, melynek eredményeit már fennebb a szókincsnél értékesítettem, hálára kötelező szívességgel fogadott Bódiss J. főisk. tanár úr s a Rend mélt. Főapátja és többi tagja. Ezt ezuttal is köszönöm.

meg esztergommegyei nyelvjárás dtúli és dunabalti palócos részén is: *vörös, köll, Sörös, idős, níző, kik, szíp, szégi-, fikető, gyió* stb. (Sörös P.; Balassa: M. nyelvj. 90—91; Nyr. 39: 19, 76, 9: 231—35, 539—44 stb.). Az ellenkező oldalon meg Sopron, Mosony és Vas m. mutat ma is sok hasonlóságot, mint részben láttuk. (Vö. Sopron m.-re: Nyr. 6: 121, 157, 10: 264—7 és saj. gyűjt.: *fölibred, szégi-, evángyelikus, hun*; Mosony m.-re: *fejtörödelem, vörs, vörsök, kömihes* Nyr. 42: 335, *fulik*: folyik, *fö*: föl, *elesig, vire*: vére stb. MNyv. 8: 235, Vas m.-re özés és ízés együtt: *föilleszt, idős* Gyöngyös mell. és Jánosháza, saj. értes. Vépvidék: Nyr. 29: 172; Felsőőrvidéken *ä* is: *ápám*; *föjnyi, beszinyi, szégin* stb. NyF. 9: 7 és köv. II.; a rábakethelyi nyj.-ban a HB. kettőshangzóival is: *vaona, keő, üdüő*; *derik, nöm* stb. Békefi id. m., azonban ma csak kisebb területen és kisebb fokú *ö* és *i*-vel, saj. megfigy. Somogyban és Zalában az *ö* mellett általában *é* járja: *szögény*, saj. gyűjt.¹

Legjobban hasonlít ma is a mátyusföldi nyj. a HB.-hez; ezért is vettem ezt már kezdetben mátyusföldi emlékeknek. S nem volna lehetetlen, hogy a kódexszel együtt ott is írták, a deáki vagy taksonyi egyházban, a pannonhalmi rendházból kapott eredeti után. Valószínűbb azonban, hogy — mint fennebb megokoltam — a pannonhalmi anyakolostorban írhatták; írója pedig mátyusföldi lehetett. Ma ez látszik legvalószínűbbnek, a nyelvtörténeti adatok pedig nem szóltak ellene, sőt a mai felsődunamelléki palócos nyelvjárások is mind támogatták ez eredményünket.

Annyi bizonyos, hogy a Pray-kódex is erre a kettős területre (F.-Dtúl és a F.-Duna palócos melléke) való adatokat tartalmaz (pozsonyi kis krónika, Chukar pozsonyi várjobbágy, Széplak — talán a mosonmegyei stb.). A szerző eredetét pedig ott kell keresnünk külső valószínűség szerint is, ahol az apátságnak birtokai és iskolái voltak, ahonnan szerzetesei kikerültek és túlnyomó részben kikerülnek ma is. (Vö. a Benedek-

¹ Ezért sem lehet a HB. „somogyi jellegű tájszólás”, mint Barla-Szabó állította id. füzetkéjében. Csak F.-Somogyban volt és van némi *ízés* a Fehér m.-i nyelvj. folytatásaként. Vö. fennebb *ig* alatt OL. D. 27. adatait s Balassa id. m. 40, Vikár: Somogy megye népköltése és Nagy I. A csökölyi nyj. id. f. — De a HB. az eddigiek alapján tiszta magyar emlék, s tehát abban sines igaza Barla-Szabónak se, hogy „írója nem volt magyar ember” (Lőcsei főrealisk. 1913/14. évi értes. 21). Ez a bizonyítás is gyöngye magában „a román filológiai világitásban” is. Ld. érveit id. h.

rend sematizmusait és a pannonthalmi főisk. évkönyveiben a növendékek megyék szerint való kimutatását.) E terület első-sorban a Felsőduna melléke, ahová mutatott a nyelv is; a HB. tehát véglegesen az akkori felsődunamelléki nyelvjárás emléke.

Ezt nem legesen is bizonyíthatjuk azzal, hogy bár saját-ságai a maguk korában többé-kevésbé köznyelvek s más vidék-ről való oklevelekben is fordulnak elő hasonlóak, az *ö* és *i* együtt-használata nincs meg pl. a tihanyi okl.-ben és a Gyul. G. és KTT.-ben sem — nyilván, mivel azok a HB.-től odábbi terület-ről valók; valamint pl. később Tinódinál is csak kisebb az *izés*, a Bécsi és MünchK.-ben pedig a Drávamellékéről — nincs meg. Sylvester *izése* sem olyan. Ez az *é~i* *ë~ö*-vel együtt felsődunamelléki — amit eddig nem hangsúlyoztak kellőleg s előfordul *i*, *ö* Abaujban, Szatmár m.-ben, Szolnokdobokában és Halmágyon stb. is, valami régi kapcsolat alapján, de a HB.-nél a kódexszel együtt véglegesen ama területre mutat. Tehát a HB. nem göcseji, hanem „palócos“ emlék az akkori felsődunamelléki nyelvterületről s inkább azoknak volt igazuk, akik ösztönszerűleg palócnak érezték (vö. Bev.). Szabó I. karancsvideki átírása is több hasonlóságot mutatott erre, csak Döbrentei és Széchy nem vette észre.

Érdekes, hogy Pannonthalmán írhatták, Veszprém megye szomszédságában, ahová való volt Döbrentei, ki ezt 80 évvel ezelőtt megállapítani természetesen még nem tudta. S érdekes, hogy épen Veszprém megye szomszédságában keletkezhetett ez emlék, amely megye 1807-ben gyűlésén kárhoztatta Révait, a régiség védőjét, hogy magyarnak fejtegette. (Vö. Horváth C. Nemez. irodalmunk a reformációig, Bp. 1891. 24). Azóta íme másként látunk a nyelvjárások és a veszprémmegyei adatok világánál is. Látjuk, hogy Révai maga is kiegészítésre szorul, holott épen azon a területen foglalkozott emlékünkel, hová mi jutottunk és oda való volt a HB. legtöbb kutatója, hová maga az emlék, csakhogy ezt nem tudták s nem értékesíthették.

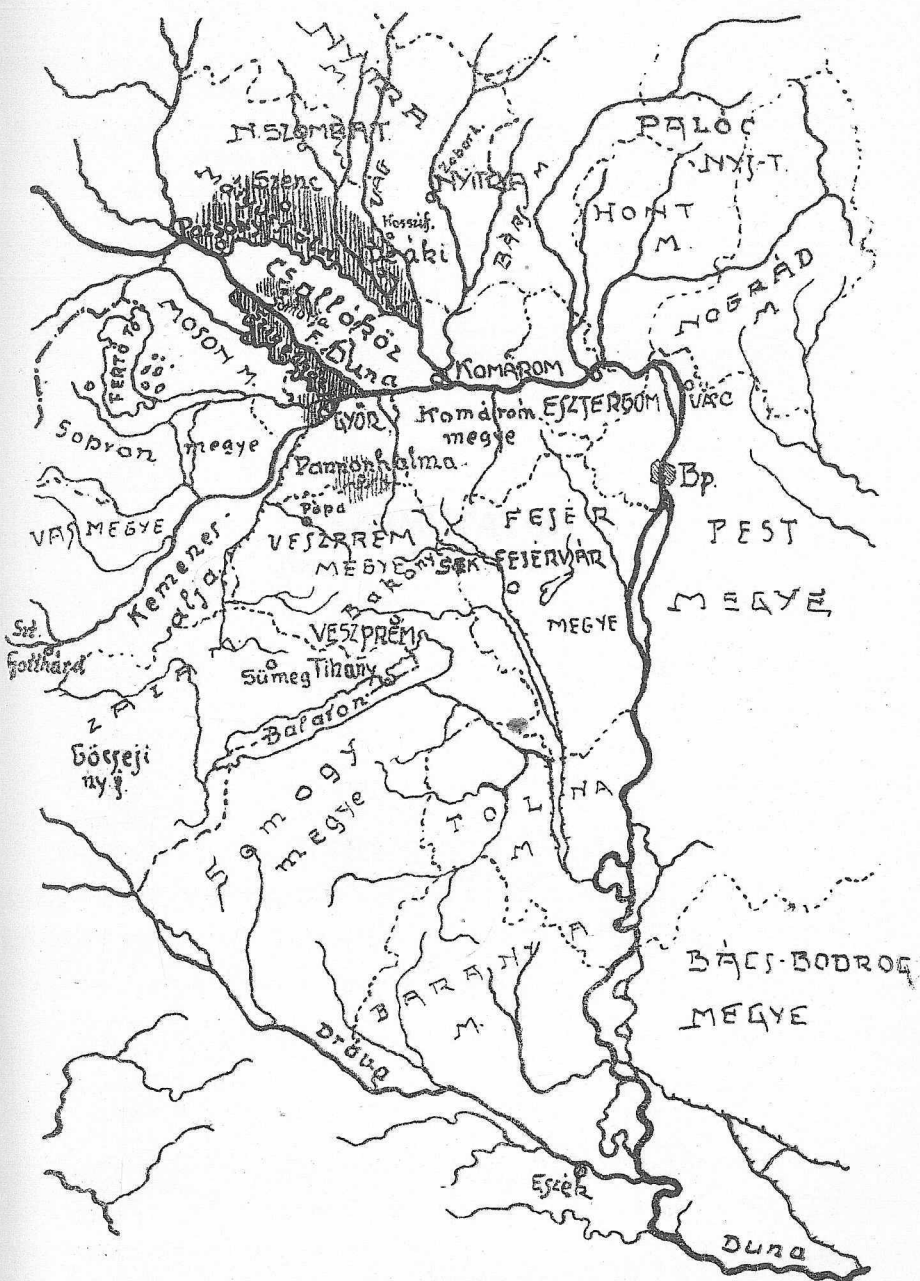
Erre maga a HB. vezetett minket a belső és külső való-szintüségi okok alapján. Nem elfogultsággal indultunk ki, hogy megoldhatatlan kérdéssel állunk szemben, de nem is előre meg-állapított föltevésből, hanem magából az emlék nyelvéből s a ma is élő nyelvjárásokból. Talán épen azért elfogadhatóbb az eredmény, amelyre összetett induktív módszerünk juttatott. Való-szintüvé teszi ezt — amit még sokkal több adattal támogathat-

nánk — az is, hogy ez az emlék is a Felsőduna mellékére és Dunántúlra vitt, mint a magyar keresztyénség és szellemi művelődés első pontjaira.

Ezen a még biztosabb alapon kell megállapítunk olvasását és sajátságait is, mint nyelvjárása megállapításával a magyar nyelvjárástannak, irodalomtörténetünknek és történetírásunknak is szolgáltatunk, azt hiszem, pár adalékot s későbbi ilyen kutatások utját egyengettük.

Igazítás. 3. l. Société. 16. l. elévé; bovduq, olv. boudug vö. 50. l. eléütt ill. eleüt vö. 54. l. 17. l. 3. s. *iv* olv. ú[k] h. ú[k]? Vö. 64. l. 105. 17. l. hadlaua, feledve vö. most 41. l. 18. l. j. hátfalusi h. hétfalusi. 19. l. Szalma I. h.: Szalimay I, uo. közmondások és példabeszédek h.: közmondások, példabeszédek. 20. l. j. Pauler elé: Vö. — 23. l. NagyszK-re vö. EhrK. és Gyöngyösi é-zését is Palócságban s Balassa id. m. 77, 78. 26. l. Nyr. 28: id. h. és NyF. 20. után zárójel. 27 l. 4. s. Nyr. 21: 52, 53: *miá* h.: Nyr. 21, 467: *miá*. 30. l. 11. s. f. és 32. l. 11. s. a. „pannonhalmi okl.’ értsd: Pannonhalmán őrzött okl. Uo. 14. s. f. családok részére = részéről. 30. l. jegyz.-hez: A körmendi — családi levéltár s így nem épen olyan zárt területü, mint az a többi. Uo. Baranyai F. dr. h.: Baranyai Béla. Erdújhelyi műve után pótlendő: Fejérpataky L.: A kir. kancellária az Árpádok korában, Bp. 1885. 33. l. 26. s. uo. h. NySz. 35. l. 13. s. előfordulna h. előfordul. 36. l. 9. s. a. *ényi* ~ *il* Mátyusföld, *inyi* ~ *il* F.-Dtúl Győr és Komárom m. stb. — tehát *él* és *il* együtt a F.-Duna palócos mellékén. 37. l. tilutôa h. tilutôá. 42. l. 1. s. feledëvë h. *feledëvë* Mel. olv. uo. 20. s. f. s h. is. 12. s. a. *izô* alak h. alakok. 44. *mundou* h. *mundoa*. 46. 9. s. a. tiv h. tiv. 50. l. *büz-bíz!* Uo. 16. s. a. *sentucnt* h. *szentucut*. 52. l. Méliusz h. Melius. 54. l. 6. s. *vronc*, *vroc* Bécsi K. 38, 184; Bogner 62. 55. l. *nyugolmath* h. *nyngolmath* Érsk. Uo. 5. s. a. -belé után zárójel. 56. l. 16. s. f. előtag: *uruzag*. 61. l. 15. s. *vl* h. *vl*. 62. l. kopaszágnak dicsireti! 64. l. 22. s. *tiszteletikről*; j. Sylv. Corp. Gramm. 19. 22. l. *gyöpü* Nyr. 28: 529. 27. l. Pozsonyi krónika stb. h. Budai és Dubánczi krónika *Gyak*... szavát is F.-Duna mellékére. 35. l. *Mëncënkála* és *Mëncënkál*.

MELLÉKLET A HALOTTI BÉSZÉD NYELVJÁRÁSÁHOZ.

Tervezte: ERDÉLYI IASÓF DR.

abraam	60	hug	43	odut, odutta vola	34
aehsin	50	iacob	60	oggun	55
adamut	34	iarov	48	ovdonia, ovga	52
angelcut, archangelt	51	ig, igg	37	oz, ozchuz	47
belevl (timnuce-		ildetuitvl	42	paradisum-	35
belevl)	59	ilezie	36, 65	peter	51
bennetuc	65	intetvinec	42	puculnec	46
birsagnop	61	iochtotnia	65	rezet	56
bovdug	50	idrgossun	49	scegin	58
bratym	57	iovbem	56	scerelmes	57
bulsassa, bulsassa	49	iov felevl	64	scine	54
bunet	50	isa, ysa	32	seged	53
charmul	57	isemucut	34	szen, szent, szentu-	
choltat	40	ivtua	61	cut	50
chomuv	32	keassatuc	56	szentii	62
cuzicun	64	kebeleben	60	szumtuchel	32
eleut	54	kegiggen	48	terumteve	33
eleve	33	kegilmehel, kegilmel	48	tilutoa, tiluvt	37
elnie	36	kesseruv	43	timnucebelevl	59
ember	47	ketnie	52	tiv	46
emdul	39	kinzotviatwl	42	turchucat	43
eneyc	38	latiatuc	31	tumetive	59
erette	51	lelic ert, lilki ert	49	uimaggomuc, uimad-	
ez	58	levn	45	sag, wimagguc etc.	48
feledeve	41	mend	35	uimadsagucmia	54
feleym	31	menyi	32	uolov	36
felevl (iov felevl)	64	mente	59	wl	42
feze	46	meret	38	unuttej	63
foianec	45	mia (uimadsagucmia)	54	urdung	42
ge	37	michael	51	uromc, uromchuz,	
gimilc-, gimils-	36	mige	44	urot	53
hadlaa	41	milostben	33	uruzagbele	55
halalaal	40	miv	34	w, wt	37
halalnec	39	muga nec	45	vermut	47
halalut	40	mulchotia	47	veteve	45
hazoa	35	munda, mundoa	36	vilag	59
helhezie	60	muncas	45	vize	43
heon	36	munhi	55	ysaac	60
holz	40	neki	35	zoboducha	55
homus	58	nemenec	46	zocostia vola	44
horoguvac	45	nugulmabeli	55	zumtuchel	32
hotelm	52	nū (num)	38		

Nyelvészeti Füzetek (Monografiák gyűjteménye).

Egyenként kaphatók a Magyar Nyelvőr kiadóhivatalában.

	Kor.		Kor.
1. Simonyi Zs. <i>A magyar szórend</i>	1.50	36. Szeremley Császár L. <i>Jelentés-tanulm. a kompl. jelentés-változásról</i>	1.—
2. Simai Ödön. <i>Márton József mint szótáríró</i>	1.50	37. Bacsó Gy. <i>Az aduvidéki nyelvjárás</i> , fókéintettel a mondattani sajátságokra	1.—
3. Kocsis Lénárt. <i>A mondatrészek Brassai mondatelméletében</i>	1.50	38. Szabó S. <i>A szigetközi nyelvjárás</i>	1.—
4. Simonyi Zs. <i>Tréjás népmesék és adomák</i> . Nyelvjárási olvasókönyv	1.50	39. Vikár B. <i>A regös ének</i>	1.—
5. Simonyi Zs. <i>Az új helyesírás szövege és magyarázata</i> . Ára vászonborítékban	1.50	40. Édes J. <i>A Balatonfelvidéki népnyelv</i>	1.—
6. Rubinyi Mózes. <i>Két tanulmány</i> . Grimm és Révai. A Mondolat	1.—	41. Búzás Gy. <i>A németes összetételek története</i>	1.—
7. Gombocz Z. <i>Nyelvtörténet és lélektan</i>	1.—	42. Fest S. <i>A hangátvétel a magyar nyelvben</i>	1.—
8. Simonyi Zs. <i>Helyes magyarság</i>	3.—	43. Galambos D. <i>Tanulmányok a magyar relativum mondatánáról</i>	1.—
9. Varga I., Szabó D., Kertész M. <i>Nyelvjárási tanulmányok</i> . 1.50	1.50	44. Kráuter F. <i>A mássalhangzók hasonulása a magyarban</i>	1.—
10. Nagy S. <i>A váci nyelvjárás</i> . 2.—	2.—	45. Pálfi M. <i>Kolozsvári glosszák</i>	1.—
11. Simonyi Zs. <i>Elvonás</i> (elemző szóalkotás)	1.50	46. Melich J. <i>A magyar szótár-irodalom</i> . I. 4.—	4.—
12. Székely A. <i>Alanytalan mondataink alanyáról</i>	1.50	47. Simonyi Zs. <i>Igenévi szerkezetek</i> . Ára füzve	1.—
13. Erdélyi L., Horger A., Szemkő A. <i>Nyelvjárási tanulmányok</i>	1.50	48. Szabó L. <i>A nagykanizsai nyelvjárás</i>	1.—
14. Simai Ö. <i>Dugonics mint nyelvújító</i>	1.50	49. Laczko G. <i>Játszi szóképzés</i>	1.—
15. Simonyi Zs. <i>A Nyelvtörténeti Szótárról</i>	1.—	50. Klemm I. <i>Baróti Szabó Dávid nyelve</i> nyelvúj. szempontból	1.—
16. Berze Nagy J. <i>A hevesmegyei nyelvjárás</i>	1.50	51. Batta B. <i>A melléknévi mondatok népies hasznádata</i>	1.—
17. Beke Ö. <i>A pápavidéki nyelvjárás</i>	2.—	52. Vass J. <i>Fejezetek a népnyelv mondatánából</i>	1.—
18. Gácsér J. <i>Telegdi Miklós nyelve</i> kül. tekintettel a mondatanra	2.—	53. Dénes Sz. <i>Köszöni, a szónok</i>	1.—
19. Valló A., Ágner L., Szenttamási J. és Stan V. <i>Kölesönös hatások a hazai nyelvek közt</i>	1.50	54. Kulcsár Gy. <i>A magyaros írásművészet főkérdései</i>	1.—
20. Szücs I. és Geneszy I. <i>Nyelvjárási tanulmányok</i>	1.50	55. Csúry B. <i>Teleki József gróf mint nyelvész</i>	1.—
21. Kertész M. <i>Analógia a mondat szerkesztésben</i>	2.—	56. Madai Gy. <i>A hajdúk beszéde</i>	1.—
22. Vértes J. <i>A gyermeknyelv hangtana</i>	1.—	57. Vass B. <i>A nagykőrösi nyelvjárás</i>	1.—
23. Szegeleti István. <i>A fűnévi igenév Arany Jánosnál</i>	1.—	58. Prohászka J. <i>Petőfi költői nyelvének fősajátságai</i>	1.—
24. Réger B. <i>A határozott névmutató</i>	1.50	59. Réthelyi Prikkel M. <i>Csúzy Zsigmond szavai</i>	1.—
25. Beke Ödön. <i>A vogul határozók</i>	2.—	60. Réthelyi Prikkel M. <i>Sándor István nyelvudományja</i>	1.60
26. Oláh G. <i>A debreceni nyelvjárás</i>	1.50	61. Viski K., Borbély I. <i>Régi szentírásfordítások</i>	1.—
27. Nádas P. <i>A magyar népetimológia</i>	1.—	62. Gesztési Gy. a. <i>Csokonai és a nyelvújítás</i>	1.—
28. Simonyi Zs. <i>Az ikes ragozás története</i>	1.—	63. Csúry B. <i>Az ige</i>	1.—
29. Böszörményi G. <i>A jánosjatri nyelvjárás</i>	1.—	64. Steuermann M. <i>A székely nyelvjárás szőrendi sajátosságai</i>	1.—
30. Geleji Katona I. <i>Magyar grammatikák</i>	1.—	65. Horger A. <i>Egy ismeretlen m. hangtörvény</i>	1.—
31. Teleky I. <i>A tárgyeset Arany Jánosnál</i>	1.—	66. Hefty Gy. A. <i>A térszíni formák nevei</i>	1.—
32. Viski K. <i>A torjai nyelvjárás</i>	1.—	67. Damián István. <i>Adatok a magyar-román kölcsönhatáshoz</i>	1.—
33. Beke Ö. <i>Kemenessőlly nyelve</i>	1.—	68. Simonfi János. <i>Az irodalom szó története</i>	1.—
34. Horváth E. <i>A bakonyaljai nyelvjárás</i> . (Térképpel és rajzokkal)	2.—	69. Viski K. <i>A szalontai nyelvjárásból</i>	1.—
35. Szolár F. <i>Jelentés-tanulmányok az asszimilációs jelentés-változásról</i>	1.—	70. Molecz B. <i>Szőrendi tanulmányok</i>	1.—
		71. Erdélyi L. <i>A HB. mint nyelvjárási emlék</i>	1.50
		72. Hatvani J. <i>A Kazinczy-kódex nyelvjárása</i>	1.50